

ՀՆՁԱԿ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՕՐԳԱՆ ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ.

ՍԵՍՈՒՆԻ ՏԵՐԵԴԱՐԶ:

ՍԱՍՈՒՆԻ ԱՊՍՏՈՍՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԵԴԱՐԶԻ ԱՌԻԹՈՎ.

Աւելի և աւելի մօտենում են այն բողոքները, երբ հայ բողոքաւարներ ժողովրդի ճակատադիրը պէտք է որոշվէ: Հայկական դատը և նրա հետ հայ յեղափոխական գործը մտնում է մի նոր շրջան, շատ աւելի ծանր ու կրիտիկական. շրջան, քան կարող են երևակայել հայերից նրանք, որոնք չափազանցած յոյսեր ունեն Արքայայի գիպոմանտական միջամտութեան վրայ: Մտնելով այդ նոր շրջանը, մենք պէտք է տիրանանք մեր ամբողջ պաշարներու թեանք, պէտք է ամփոփենք մեր բարոյական բոլոր ոյժերը, պէտք է սրտով պատրաստվենք ամենախիստ հարուածների համար, որպէսզի ամենատար, ամենաշփոթ վայրկեանին անգամ կարող լինենք հաստատ, անխալ, համարձակ քայլերով ու ձեռնարկով գէպի առաջ ընթանալ: Մեր զլխին այժմ կախված է գալէք գէպերի որոտը՝ աւելի սպառնական, աւելի սոսկալի, աւելի կատաղի, քան երբ և է մինչև այսօր: Մեր շուրջն այսօր հանգամանքները շատ աւելի բարդվել են, զժուարթութիւնները կրկնապատկվել, խոշորութեանը որոգայթների յատկութիւնն ստացել: Բազէական բարոյական թուլութիւն մեր կողմից, անփառահաճութիւն մեր դժերի վրայ, անպիտանութիւն մեր ընթացքում, գանդաղութիւն մեր ձեռնարկներում — և մենք կարող ենք անուղղիչ հարուած տալ հայկական դատին և մտանալ որպէս հայ յեղափոխական գործին: Երջենք դրամի միւս կողմը, և այդտեղ էլ կը կարգանք մէկ ուրիշ խորհուրդ. անուշի անապարանքը, անժամանակացարմար ձեռնարկները, աննպատակաշարմար մէկ ընթացքը, չը մտածված մի ծանր քայլ — նոյնպէս կարող են առաջացնել մեզ համար կորստաբեր հետեւանքներ: Արկայրի սուր, որի բերանը կարող է լինել խիստ սուստ արեան աղբիւր. երկայրի սուր, որի բերանը կարող է մեռցնել, անգամալուծել հայ յեղափոխական գործը և դրա հետ միասին հայկական դատի աջողութիւնը:

Մեր թշնամին այսօր աւելի, քան երբ և է, զօրաւոր է: Նա զօրաւոր է Արքայայի թուլու-

թեամբ: Նա զօրաւոր է այս վերջինի տկար ու անպիտան ընթացքով հայկական խնդրի լուծման նկատմամբ: Չը խարվենք. գործնականապէս չունենք մեզ պաշտպան տէրութիւն, մինչդեռ մեր առջին է իր ամբողջ վայրենի մոլեղնութեամբ ու սախական վրէժխնդրութեամբ՝ մի թշնամի պատրաստ ամեն զաշանութիւն անելու: Այս վերջին հինգ-վեց տարիներում հայերս արդէն իսկաւ կորեկցինք այդ թշնամու: Հետ անեցած մեր պատմական կտար: Մենք փորձեցինք և հաստատեցինք, որ կարող ենք կանգնել մեր սեփական ստերի վրայ, նախանձախնդիր լինելով մեր պատմական ու կենսական պարզաշման, առաջադիմութեան, ինքնուրոյնութեան: Գեղեցիկ էր, զգեստիչ էր, սրբազործ էր այդ լեռնաբա եռանդը, որ մի ժողովուրդ, աշխարհ տկար, աշխարհ անաշխատ, աշխարհ սարուկ, որքան հայր, կարողացաւ ցոյց տալ այլ ևս անմտանալի, անմահ գործերով և ապացուցել իր ազգային անհատականութեան ոյժը, ձգտումը, զազաւարը: Երբնք, տեսարանը հրաշալի է. մի տկար ժողովուրդ, երկկայ սարուկը, խրոխտալով՝ մենամարտութեան է դուրս եկել ընդդէմ ասիական խորերի երկկայ մամուրին, որ յետոյ դարձել է այսօրան թշուր բռնակալ թիւրքիայի, թշուր բայց և հսկայ, որի սուլթանական արիւնեաների գահը ձգնում է տապալել իր վրայից նոյն երկկան սարուկը, այսօրան ապրաւամբը: Վա՛ ժողովրդի դատն է իր բռնակալների զլխին. դա՛ մարդկային արժանաւորութիւնն է ընդդէմ ստորացման. դա՛ ազատութեան եղին է ընդդէմ ստրկութեան:

Բայց չը լինի թէ մտածենք քննալ մեր արիւնով վառատակած այդ նորարար գաղիւնների վրայ: Եղադան մեզ հսկում է և մենք դեռ կուր մէջ ենք, որի աւելի կատաղին դեռ պէտք է մղենք այսուհետեւ: Չը յափշտակվենք Արքայայի միջամտութեամբ. նա կարող է մեզ ուրանալ մի բուպէի մէջ, որպէս ուրացող է նրա քաղաքականութիւնը: Մենք զիտենք այժմ Արքայայի թոյլ կողմը, որն արդէն նախազուշակում էինք ութ տարի առաջ: Մեր կոխն է, մեր ապստամբու-

թիւնն է, որ նրան ստիպում են արժան աչքով
 դիտել հայկական խնդրի երկնքներին: Աս պատ-
 աստ է ամեն լուր, ձեռք քաշել մեր գաղտնի,
 համ անունս անցն դանդաղացնել նրան, բայց մեր
 համբոյն է պատր կախում, որ նրա, ինչպէս ա-
 սակի հսկայ գետի, կողմն խրթենք մեր ազատամ-
 բանն, յեղափոխական մարտերը և շարունակ
 երկիրը պատմասենք նրան իր ասիական շահե-
 բում, որոնց համար պատմական են մեր շար-
 ւածակները: Արանք՝ սկսած Վաղարշապատից ու Սո-
 րոցքովից՝ մեզ ստում են ու մրմնջում անքան քաղ-
 ցրտ խօսքեր, ինչպէս երկատարաբ տիրահարը լուս-
 նի տակ իր սիրած աղծկան: Բայց դա մեզ բա-
 ւական չէ, մենք յունի բցսի տակ չենք, այլ ար-
 ենն մէջ, մէկ ուրիշ երգ է, ուրեմն, որ նրանք
 պէտք է երգեն մեզ համար — և այդ անկ տալ
 մեր ձեռքն է: Այն գեղեցիկ ծառերը, որոնցով
 նրանք մեզ կերակրում են ահա զրեթէ մի տա-
 րիկից ի վեր, քիչ միտնարանք են մեզ համար,
 որ նոյն այս մի տարւայ մէջ տփեք անհամար
 գոհեր ստիկն, հալածանքին, հարստահարութեան,
 բռնութեան և սուլթանի քնահամբոյն: Պատունն
 իր արխանները ազատաժներով, ուր երեք շա-
 բաթ լավեցաւ ազատամբի ազատ կոչը, Պատուն-
 ցին իր արխանայ գիտեով և կշտամբող ուրա-
 կանով, որ կանգնած է հայութեան առջև, ամ-
 բողջ աշխարհի առջև, եղաւ պատմաւ... այդ
 գեղեցիկ ծառերն, որ ստույցի պէս այսօր բխ-
 րեղացած մնացել են օդում կախ — փայլուն,
 բայց պաղ: Սակայն նա Պատուններ, Պատուն-
 ներ ոչ կոտորածով, այլ սեւական ազատամբու-
 թեամբ, միայն կարող են լինել վերջապէս պատ-
 ճառ նաև գեղեցիկ գործերի: Վէպի այդ է, որ
 մենք այսօր ձգտում ենք և պէտք է ձգտենք, և
 հայ հասարակութիւնը, փորձված իր նախկին
 յանգրտութիւններով և խնդիրներով զէպի
 Պատունի կոչը, որ նա հանում էր իր կոտորա-
 ծից ստալ ամբողջ երկու տարի շարունակ, —
 թող հայ հասարակութիւնը, որ այսօր անքան
 աճան պեղորութիւնն է ցայց տալիս յետին խն-
 քով և թէեզրեթէ յատկապէս Արարայի նը-
 կատմանը, իր աչքն ու ուշքը դարձնէ մեր նոր
 երջիքի վրայ և շտապ, կատարել իր պարտքը, իր
 ամբողջ պարտքը թէ բարոյապէս և թէ նիւթա-
 պէս գէպի յեղափոխականները: Այս վերջիններն
 են այլ ևս, որ բարձր պահած ունեն հայ ազգի,
 մեծ գաղա խաչի և առաջադիմութեան գրօշակը, որի
 հետ նրանք վճնել են մեռնել՝ նրան պինդ սեղ-
 մով իրանց կրծքին և մի քայլ անդամ չը նա-
 հանջիլ անքան տանջանքով ու արխանով անցած
 ուղից: Հեղափոխականներս, Հնչակեաններս ա-
 րիւնք և կանկնք այստ հետե էլ մեր պարտքը՝ միշտ

պատրաստ կուի ստացարեցում: Մենք պատրաստ
 ենք մեռնելու այն գործի համար, որ սուրբ ենք
 համարում, բայց թող օգնեն մեզ մեռնել՝ կրո-
 լելով միշտ վերջին ծաղիկ, միշտ վերջին ոյժ, օգնեն
 մեզ՝ մեռնել փառասուր, օգտակար ու արդիւնա-
 ւոր մահով:

**ՍԱՆՆՈՅ ԱՊՍՏՈՒՄՈՒԹԻՒՆԸ
 ԵՒ ԿՈՏՈՐԱՅԸ.**

1891 և 92 թուականներին, երբ կառավարութիւնը
 կը խուլարկէր Մշտ ամբողջ գաւառի հայոց աները, և
 ըստ հաճոյս ունեք բանտ և ունեք այլ աքսոր կը դըր-
 կէր իր անարդար վճիռներով, սկսան Սաննոյ շարժումները:
 Մշտ քաղաքացիներ և գիւղացիները թէ մարդով, թէ
 զբաղմով տուժեցին. մարդիկ լանտի և արքայանքի մէջ
 մաշեցուց, որոնց թիւը 300ը կանցնի, իսկ զբաղմի ժո-
 դովորդի մեծ մասէն կաշառքով կորցուց, աղքատին խն-
 դիրը պատճառ, բերելով, որով թէ գիւղացի և թէ
 քաղաքացի մեծ մասամբ կատարելապէս սրանկացան:
 Այն ժամանակների մէջ կրկնակի փորձեր ըրին Սա-
 նոնցի և գաւառացիներէ, այլ (այս գաւառացիները Սիմ
 լեռան վրայ կը բնակին Մշտ հարաւակողմը) մարդիկ բն-
 րել և կողոպտել, սակայն չը յաջողեցան, որովհետեւ
 անոնք աղատ և զինավարժ ժողովուրդ՝ լու կը համարէին
 ազատութեն լեռների վրայ մեռնել, բան թուրքի բանտի
 մէջ կեղտոտ և անարդ ոստիկան իր գերին գաւառայ: Այս
 այս պատճառաւ կառավարութիւնը խիստ վրաս և նա-
 խանձառ աչքով կը նայէր այդ ժողովուրդի վրայ: Քա-
 նիցս ուղեց լեռնութեամբ բերել և բանտարկել, սո-
 կայն զինուած լեռնցի վրաս ոստիկաններին տարեցուց
 և ահարեկեց, որով չը կարողացան բան մը ընել. նամա-
 նաւանդ լեռնցի որ Հնչակեաններն ալ այնտեղ մուտք գոր-
 ծած են, որ աւելի ևս մատաւանջութիւն պատճառեց իրենց:
 Կառավարութիւնը մտածեց հայ լեռնականներին
 քիւրաւերով նուաձիլ և նոյն ի՛քը կառավարութիւնը 93
 ին քոչար վրանարմակ քիւրաւերը, որ Մեքաթիի կողմե-
 րէն եկած Տիգրանակերտի կողմերը կը բնակին, գա-
 նո՛ք հրաւիրեց Սաննոյ հայերը նուաձելու և թափելու
 անոնք ևս աւաղակ և բարբարոս ժողովուրդ՝ շուտով
 Սաննոյ մօտ Տալարիկի գիւղերը եկան Յունիս 14-ին և
 արածող ոչխարների հօտերը, գաւառ երբ և ջրիները ա-
 րօտալայրէն քշեցին տօրին: Հայերը խմացան, սակայն
 չը կարողացան իրենց աւարը ետ բերել, որովհետեւ շու-
 տով հեռացուցած էին. բայց գիւղացական քաջու-
 թեամբ 6000-ի չափ քրդաց գէմ զրին և իրենց բը-
 նակավայրերէն հեռացուցին: Այս պատերազմին մէջ
 թշնամին բաւականին կորուստ ունեցաւ. իսկ հայերը
 մէկ կին և վեց մարդ: Այս կերպով կառավարու-
 թիւնը իւր նպատակին չը հասաւ և հայերը իրենց բը-
 նակավայրերը յաղթական նստած էին և իրենց լեռ-
 ներին տէրն էին: Թէեւ նոյն տառն բաղէշի վայրն գոր-
 քով և թնդանթով եկաւ և նոյն վայրը զօրքերը դը-
 կեց, սակայն հայերը կրկին ձեռք չեկան:
 Քոչար քիւրաւերը, որ Տիգրանակերտի կողմերէն
 ամառ տառն կանցնին Սիմ և Սաննոյ լեռների վրայ ի-
 րենց ոճիրները և աւաղակութիւնները ընելու, շարու-
 նակաբար հայերը բողբեր են որպէսզն այդ բարբա-

բոս ժողովուրդը այս կողմ՝ չանցնի, սակայն կառավարութիւնը երբեք չէր լսած այս բողոքներուն և այդ պատճառաւ հայերը ձանձրածնէին բողոքելէ և աւելի իրենց յայտը իրենց գէնքերու վրայ գրած մինչև վերջին շունչը ինչքէն ու ստացուածք պաշտպանել ուխտած էին: Քիւրտերը այս պատրաստութիւնը լսելով, նամանակ առնելով տարուան կոտորածը միտ բերելով, այս տարին չոր պիտի գային, և արդարեւ իրենց գաղութամանին ալ անցիր էր. սակայն կառավարութիւնը, ինչպէս ըսի, հաշտ աչքով չէր նայեր զինուած հայերու վրայ և այդ պատճառաւ կրկին այս տարին ալ, երբ առաջին անգամ զօրքը գնաց լեւոն (Գաւառ), լծէ կառավարութիւնը և լծէ զօրքը լուր զրկեցին քիւրտներուն լծէ այս տարին անպատճառ այս կողմ անցնելը, ինչ որ ընէր ձեզի մնայ և երբեք մի միայնակ հայերէն, մեկը ձեզի օքոզը և՛ ք և այլն:

Քիւրտերը այս հրաւերին վրայ Մասուն և Գաւառ լեցուեցան. նախ եկան զօրաց և տեսուեցան հազարապետին հետ և մեծ պատուով հիւրասիրուեցան: Հայերը տեսան որ այլ ևս քիւրտերը պատրաստուած են զրկելը ֆեսակ և լծէ զօրքերն ալ հրահանգ ստացել են ամեն տեսակ փառութիւն գործելու. այլ ևս ուրիշ տեսակ ելք ձանձարահան չեն գտնար, կը պարտաւորին ամեն որ զէն ի ձեռքն պաշտպանել ընտանիքն, ինչքն, ոչխարն ու գաւառն. խումը խումը կը զիմեն անտիկ վայրեր, պաշտպանողական գիւրք բռնելու համար: Ըստիւր նախ միայն երեք գիւղի ժողովուրդ էին, որք էին Շէշլը, Մեմուր և Վեյիէկուզան:

Յուլիս ամսոյ մէջ Մեմուր գիւղէն հայի մը եղները կը գողցուին. հայր կեանայ որ Մուշ ընտելոյ Ալթըքի քիւրտ մը գողցած է, քաղաք կուգայ ժեցի զօրեղ տաճիկ մը չորս մեծիտ կը խոստանայ, կըրը քիւրտէն ետ առնելու համար. տաճիկը չորս մեծիտը կ'առնէ և եզերն ալ չոր հանէր. հայը պարսպ կը փերադառնայ: Վերջապէս հայը իր ընկերներով Մշոյ լեւը կուգայ եզերը գողցող քիւրտին չափին վրայ, կը զարնեն, երկու քիւրտ կ'ապանեն, երեք հատ ալ ծախապէս կը փերադառնեն և եղած լոյսը գուարներն ալ կը քշեն կը տանին: Նոյն գիշեր կառավարութիւնն լուր կուգայ լծէ գաւառացի հայեր միացած հիմայ Մշոյ վրայ կը քային և այլն: Կառավարութիւնը անմիջապէս կը հեռագրէ ուղղակի պաշտար և եղելութիւնը կ'իմացնէ. սուլվածքը հրաման կընէ Բաղէշէն, Վանէն, Կարինէն, Երզնկայէն, Խարբերդէն, և Տիգրանաղեքէն. զօրք երթան և նուաճեն տարածքները:

Յուլիսի 28-ին երբ սպաննուած քիւրտերը Մուշ բերին կառավարութիւնն ցոյց տարու, այդ օրէն Մշոյ և Բաղէշի ու Կիւնդայ ոստիկաններն ալ հաղարարուեցան և զօրապետներով Գաւառ գնացին: Իսկ հայերը տեսնելով իրենց սպաննացող փառաքը գէպի Բնաօք լեւը և Ֆրո-Ֆրոքար տպատանեցան: Այստեղ շնչափեւ հերոս Մուրադի, քաջասիրտ Գրգոյի և միւսների առաջնորդութեամբ կամրանան պատերազմելու համար:

Քաջար քիւրտը արդէն զօրաց հետ ընտանեցած և հրահանգներ ստացած՝ սկսեցին Նոյն օրէն յարձակումներ ընել հայոց վրայ. ամեն անգամին քիւրտեր կոտորածներ կուենան և յետո կը նահանջեն: Այս բանի վրայ զօրքը և կառավարութիւնը կրկին և կրկին մարդիկ կը զրկեն քիւրտեր բերելու օրով. տար յաշիրալմէն աւելի կը լծաին գաւառի վրայ, բայց կրկին բան մը չեն կրնար ընել

հայոց: Հայեր ամենայն քաջութեամբ իրենց անտիկ վայրերէն վար իջնելով կը յարձակին տառնապատիկ իրենցմէ աւելի քիւրտներուն վրայ ևս զանոնք կը հեռացունեն մեծ կոտորածներ տալով: Ոչն միջոցին Կարնկայէն միւրալայ մը իբր զօրապետ և զօրաց հրամանատար չորս օրուան մէջ կը հասցնեն գաւառ որ կը ստանան զօրաց հրամանատարութիւնը: Այս միւրալայը քիւրտ աշիրալմներու յարձակումը կանոնաւորութեամբ սակ կը գնէ սա կերպով. մէն մի աշիրալմ օրական երկու ժամ պատերազմ պիտի ընէ հայոց հետ. պատերազմող աշիրալմը փերադարձին զօրաց հացովը պիտի կերակրուի և փառօղ ու գնտակ պիտի արուի ևս յին: Ըստ քիւրտներու ալ հրացան կը տրուին: Վսկեց հայերը այլ ևս հանգիստ և դադար չեն տեսներ, քիւրտեր տառնապատիկ աւելի, մէկ աշիրալմը միւսին կը յարձակէ, բայց հայերը կրկին Նոյն են. այսուամենայնիւ խիստ յաջողութեամբ հայերը միշտ յաղթող եղած են, բայց հաց ուտելու մինչև անգամ ժամանակ չեն ունենար. հրացանաձգութեամբ հետ հաց կերած. միս և ժաժիկ եղած է կերակուրին և մէկ հաց ալ մէկ մարդու ուտելը. այդպէս չարքաշութեամբ և քաջութեամբ շարունակ ջարդ տուած են քիւրտներուն: Քիւրտեր կը տեսնեն որ հայերն մարդ չը ֆեսակը և իրենք կը ջարդուին ամեն օր, կը յուսահատին և զօրաց հրամանատարին կ'իմացնեն լծէ այլ ևս մեկը չենք կուգիր. երբեք զօրքերն ալ մեղ հետ միանան կը պատերազմենք, երբեք ոչ կըրթանք: Այս բանի վրայ հրամանատարը կը բարկանայ, քիւրտներուն հրաման կընէ որ երթան հայոց գիւղերը այրեն, սուլ, ախոս, մառան, ինչ որ բլայ, ևս զօրաց մէկ մասին ալ հրաման կընէ սե հագուստին հանդ որ զինուոր պըտանին չոր ձանձուի և քիւրտերու հետ միացած հայոց գէլմ պատերազմին. անկեց վերջ զօրքերն ալ միացած անոնց հետ ցերեկ և գիշեր դադար չեն տար հայերուն:

Ոչն միջոցներն զօրաց լծելը ստուարացել էր արդէն և լծելանօթներն ալ յարմար տեղեր զետեղելով կը սկսին ուժակոծել հայերուն. այլ ևս հայերը կատարելապէս կը հասկնան որ իրենց մեծ լծնամին զօրքն է ևս դաժ. զօրքերը հագուստներով քիւրտներուն ետէր կանգնած հրացանաձգութիւն կընեն, գիւնալով որ հայերու գնդակը իրենց չը հասնիր, բայց և այնպէս բռնաւորին ալ զօրք բռնած և փերադառնած է: Զօրքերու կորստեան վրայ աւելի ևս կատաղի են զօրապետներն և շարունակաբար քիւրտերը քաջայերեր են լսելով լծէ կրտիրմ եղեր, հայերու մալը ձեզի հայտ է, սուլվածն հրաման եկած է կեպուրները պիտի կտրենք, մախրինն ալ ետքմա է և այլն: Վերջապէս հայերը 16 օր անընդհատ կանոնաւոր զօրքերու և անհամար քիւրտերու գէլմ կը պատերազմեն:

Օգ. 13-ին, երբ ըստ սովորութեան պատերազմը կ'սկսէ, կը տեսնեն որ հրացանի ձայն չը գար հայոց կողմէ, կիմանան որ հայերը փախուստ տուած են: Ուստի բոլոր զօրքը կը ցրուին, նմանապէս քիւրտերը, մէջի լծուրքերը և ոստիկանները և կը սկսին հալածել փախաւորներունը. որք շուարած չը գիտէին ինչ ընելին, մէկ կողմէն իրենց վրայ կը մտածեն, միւս կողմէն ընտանիք, ոչխար, գաւառ և կահ կարասիք և վերջապէս ամեն կողմէ կը պաշարուին և կը սկսին սպիտակելի գաղաւաղի կոտորածը: Դեր և արդար երկապարդ և կանալք, փոքրիկ մանուկներ, ամենքն ինչ քիւրտին սրին զօրաց անկաններուն և ստիկանացիներէն զոյրիւրուն զոհ կըրնան: Մշեցի ոստիկան մը 40-էն աւելի

մանկիկները դասավորւոյով կտրտեր է, նմանապէս ուրիշ ոստիկաններ, մշեցի թուրքեր, սոյն օրինակէն հետեւեր են: 60-իչափ մարդիկ ընտանիքներով զօրաց պաշտպանութեան կը դիմեն և կը ներկայանան միտայային և հազարապետին. անոնք մինչև իրիկուն հարցաքննելէ զինիցորէին զօրաց փորել տուած հորին բերանը կը տանին և խաւար գիշերուածն մէջ այդ հայերը սպաննելով և մորթելով կը ձգեն այդ հորին մէջ իրենց բոլոր ընտանիքներով և զաւակներով: Ըստպէս երկու մեծամեծ հորերու մէջ հայոց զխակամը կը լեցնեն և կը ծածկեն: Յզն կանանց արգանքները սրով պատռելով մանկիկները դուրս հաներ են. բազմաթիւ կանայք քիւրտերու և զինուորներու ձեռքով սպաննուել են. նմանապէս բազմաց ստիքները կտրեր ձգեր են: Ի միջի այլոց տեղի ունեցած սա դժոխային և գաղանական գործերը. մանկիկ մը վերէն վար կը ձրզեն երկու կրնեն և մէկ մէկի վրայ կը դնեն և հայերը վրան կը բերեն կը դնեն, ըսելով թէ դուք խաչին համար կը մեռնիք. և այսպէս մարդիկը կը մորթեն այդ խաչաձև մանկան վրայ: Երկու ծիւղէն գերանի մը վրայ կնոջ մը ոտքերը կը բանան և կը կապեն այդ փայտին վրայ ու փայտը կը կանգնեցնեն. կնոջը գլուխը դէպի վար և ոտքերը վեր և մէկմէկէ բացուած միւրկ վիճակի մէջ, սուրը կը ձգեն և երկու կը ձգեն եղջիւրի կինը: Խիտ անտառներէ մէջ զօրքը խմբովին հրացաններ պարպած են փախչողներու ետեւէն, զարկեր են շատ մարդիկ, սուրներով խցոտուել են, որ տակաւին վերքերը կը տեսնուի: Կատաղած քիւրտերը և մանաւանդ կանոնաւոր շրջքը ամեն տեսակ բարբարոսութիւնք ի գործ դրած են. գեղանի հարսեր և աղջիկներ առեւանգել են և որոնք որ չեն յօժարեր երթալ և կրօնք ուրանալ սպաննել են և շատ գեղանիներ տարել են իրենց հետ. զօրքն ալ նմանապէս 30 գեղեցիկ կիներ հաւաքելով տարել երկրեցեւոյ մէջ լեցուցել են և այնտեղ իրենց գաղանական կրքերնին հագեցուցել են: Յէմալ գիւղի ամբողջ մարդիկը զօրաց ձեռքով սպաննուած են: Եւ վերջապէս սարսափելի և խիստ բարբարոսական գործեր տեղի ունեցել է, որ ոչ գրի կառնուի և ոչ կը պատմուի: Սէմալ, Շէնլիք, Կէլիկուզան գիւղերի բնակիչները այսպէս կը ջնջուին. ասոնց ունեցած հարստութիւնը կը բաժնուի քրդին, զօրաց և իրենց հրամանատարներուն, ոստիկանաց և իրենց պետերուն, մշեցի թիւրք աղաներու միջև: Ըստնց 1500 ոչխարը, եզներն, կովերը, ձիերն և ջորիները:

Ի նպաստ կառավարութեան մաղպաթան չը կնքող անձանց միւլթսարըքի և այլ պաշտօնէից կողմէ մեծամեծ սպառնալիքներ կը լինին և վերջն ալ կրկին ու կրկին ճնշմամբ ուղի անձանց վրայ ստիպում կար թէ պէտք է որ դեսպանաց ժողովին ներկայանաք և խօսիք այն ինչ որ մեք ձեզի կը պատուիրենք. և եթէ այս անգամ ալ մերժէք՝ գիտցած ըլլաք կեանքերնիդ ձերը չէ և թէ յաւիտեան կորսուած էք. նաեւ տէրութեան ծառայութիւն մը ըրած կը ըլլաք և նշան ու պատիւներ կընդունիք, թէ որ խօսքերնիս մօտիկ ընէք. եթէ ոչ բանտերու մէջ պիտի մնալիք, ընտանիքէ պիտի զրկուիք և շատ մը անմեղներու կորստեան պատճառ պիտի ըլլաք: Այն խաբարը Բիւթիթին խօսած է:

Կառավարութիւնը միւս կողմէն ալ կաշխատի հայ իշխաններն յանցաւոր ներկայացնել. և այս նկատմամբ վատ և մատիչ անձանց ձեռքով փրատակար, խորդախ թրդութիւն և արդուհալներ պատրաստել տուած էր, որպէսզի երկիւղ և վախ թափելով վրանին իր նպատակը աւարջ տանի:

Նաեւ աղբի մէջէն վատ, շահամոլ և մատնիչ անձիքը բերելով ժողովին ներկայացուց իր աղբին ներկայացուցիչներ. լեռան խնդիրը, այսինքն կոտորածը հրձիգութիւնն և աւարառութիւնը ստել և հերքել կուտան. ինչպէս որ Ս. Կարապետ վանքի միաբաններէն Կարապետ, Խսայի և Եղիշէ վարդապետները բերել տալով ժողովի մէջ ի ներկայութեան դեսպանաց և փաշաներուն, խօսեցնել տուին սուտ և անհիմն բաներ ի նպաստ կառավարութեան և հանրապիր կնքել տուին, մինչդեռ այդ վարդապետներ իրենց անցեալի վատ և խոտվիչ արարքներով բոլորովին երեսէ ինկած են և հաց ուտելէ զատ պաշտօն մը չունին աղբին մէջ:

Քննիչ ժողովին ներկայանալով և իրենց ցաւերն ու բողոքները ներկայացնող Եսաուեցիները շարունակ հալածութեան, ծեծուեցան և քշուեցան գիւղերը ոստիկաններու ձեռքով, բայց միւս կողմէն դեսպաններուն հաւատացնել կուտային թէ երբեք բողոքողներու արգելք չը կայ. ամեն ոք կարող է ազատօրէն իր ցաւերը յայտնել: Շարունակ լրաններ կը պրտաւին, տեսնելու թէ հայերը ինչ կրնեն, դեսպաններուն կերթան և թէ վերադարձաներ կան, զանոնք գտնեն և կորսնցնեն. մեծ դժուարութեամբ հայերը 41 տեղով վերաւոր սասունցի հայ մը բերին ցոյց տուին դեսպանաց. եթէ կանայցի հագուստ չը հագցնէին անկարելի էր որ կարողանային դեսպանաց ցուցնել:

ՏԱՐՈՆՑԻ

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԲԱՋ ԳՐԴՅՑԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ.

Ստորագրեալս՝ Ղազար Մօսէեան՝ Շէնլիք գիւղացի եմ. մեր ընտանեաց թիւը ատենօք քառասունեւեօթ հոգիէ կը բաղկանար և կը կազմէինք մէկ առանձին տուն յորոց տասնեւերեք չափահաս այր մարդիկ էինք, իսկ մնացեալք՝ կին, մանչ և աղջիկ զաւակ: Սակայն այժմ յիշեալ թուէն միմիայն ինն հոգի ողջանդամ և երեւան ենք. մնացեալներէն երկու կին և չորս հատ տղայ և աղջիկ աչքովիս տեսանք սպաննուեցան ի ձեռն կառավարութեան զօրաց խառն աշխրէթ քրտերով: Նաեւ վերոյիշեալներու ձեռամբ բռնուեցաւ մեր տան ընդհանուր կառավարիչ Գրգօ անուն եղբայրնիս, որոյ քրտակը կը գտնուէր պատրաստի գրամ 300 հարիւր օսմ. ոսկի, որն կողոպտելէն վերջ սպանած են. զայս ի վերջոյ տեղեկացանք, և մեր գերդաստանէն միւս մնացեալ երեսունեւմէկ հոգին կորսուած և անյայտ են, ի հարկէ կամ գերի են տարած և կամ թէ փախած ժամանակնիս անտառաց մէջ սպաննած կորսնցուցած են. մեր փախտեան ժամանակ միայն մեր տունէն տարուեցան հետեւեալ ստացուածք, ի ձեռն կառավարութեան զօրաց և Աշխրէթ քրտաց. —

50 կով և եղ, 6 հատ ձի, 30 զոյգ անկողին, 40 հատ գորգ (խալի) և կապերտ, 30 հատ արօրի խոփ, 18 հատ արօրի շղթայ, մեր կանանց մետաքսեայ հանդերձեղէնք, ոսկիէ և արծաթէ թանկագին զարդեր, պղնձեղէն անօթներ և ալիքղէ կահ կարասիքը, որոնց արժէքը 1000 ոսկիէն աւելի կընէ. և կրնամ ըսել որ այս կողոպուտէն մաս մը ալ Մշոյ Խոյսի իւր թաւիկներու, զապթիաններու, և անունները մեզի անձանցի եղող ուրիշ խապիլաթ տաճիկներու ձեռք անցաւ. ոչ միայն մեր տան, այլ և ամբողջ գաւառացոցս. անոնցմէ

յակնանէ յանուանէ կրնամք յիշել Ս ա լ է Տ աղան և խաղիւնքը: Սորա ևս խառն կառավարութեան զօրաց և քրտաց հետ, ինչ որ ձեռքերնին անցաւ տարան: Ստացուացքի անանկ աժանութիւն մը տիրած էր այդ ժամանակ Մշոյ տաճիկներին միջև, որ 2-3 ոսկւոյ արժողութեամբ անասուն մը 20-30 զըշով կը վաճառէին: Մեր տան ցանուած հացաբոյսերու արդիւնքը՝ որ կը հասնէր 1,200 քիլո, բոլորն արածեցին զօրաց ձիեր և մաս մ'ալ քրտերը քաղցեցին տարան իրենց համար, մինչև իսկ հասկ մը չը գտանք մեր արտօրէից մէջ, որք ցանուած էին:

Մեր փախուստէն վերջ, թէ մեր գիւղի և թէ շրջակայ գիւղօրէից ամբողջ շինութիւնք հանդերձ եկեղեցիներով՝ մէկ բոլորէ մէջ միտքի գարձուցին: Երկու օր շարունակ կառավարութեան զօրաց և քրտաց կատարել յարձակումներէն կը փախչէինք. իսկ սորա մեծ բաղմունքով մեր ետեւէն ինկած կը հալածէին, մինչև որ հասանք Լ ն ա օ ք ըստած սարը. ուր նաև ամէ մը աւելի զմեզ լնուներու վրայ և անտառաց մէջ կը հալածէին ու կը կոտորէին մինչև որ Միւշի (Չէքի) փաշան եկաւ հասաւ. նաև ճանապարհներու վրայ գտնուած գիւղօրէից ևս մեզի նման բրած անգլխութիւններ գործեցին, այսինքն գիւղերը այրեցին, բնակչաց մեծ մասը կոտորեցին անտառաց մէջ. մենք, ողջ մնացածներս, ուղիղ երեսուն օր անօթի ծարաւ և մերկանդամ անտառաց մէջ թաքցած, չէինք համարձակուել գուրս ելնել. որովհետեւ և թէ մենք մէկը սխալմամբ կամ ի քաղցէ հարկադրեալ իւր թաքստեան վայրէն ոտք գուրս կտէր և և թէ տեսնող մը լինէր յիշեալներէն, իսկոյն հրացանի կը բռնէին լիազօր իշխանութեան հրամանաւ, որով մեծամասնութիւնը անտառաց մէջ սպաննուեցաւ:

Ապանուածներու թիւը յայտնի չէ մեզ, ինչու որ ահ և սարսափ և գէպի մեզ ունեցած անգլխութիւնք ամենայն ինչ մոռցնել տուած էին մեզ, և այս պատճառաւ մէկըմէկէ տեղեակ չէինք: Երբ Միւշի փաշան վերստին իր պաշտօնավայրը վերադարձաւ, այն ատեն համազուած և փախաւով որ զմեզ սպաննող չը կայ նորէն գուրս ելանք, իոյս ու արեւ տեսնէք, մեր պահեստի տեղերէն, գիւղեցիք մեր բնակավայրերը՝ որք արդար քրտիքի վատակով էինք ձեռք բերած. ոչինչ չը տեսա՞ք, միայն շինութեանց տխուր աւերակները՝ որք յարսօտ կը շարժէին զտեսողս, մեր ցանուած արտերու մէջ ևս բանակի զօրաց ձիերու աղբերը:

Լ նասեցի և բիւրաւոր են մեր կրած աննշանքն և տնթիւ հարստահարութիւնք, որոնցմէ բոլորովին զրկեալ, զրկեալ նաև մեր սիրելի ծնողաց, եղբարց, կանանց և մատաղերամ գաւակաց, մերկ և բոբիկ, քաղցած և սոված, հիւժեալ և մաշեալ ապատանարան գտանք մեզի գաշտի գեղերը, որոց մէջ այժմ գունէ ի գուռ, փողոցէ փողոց աստանգական կը թափառինք, գէթ մեր օրական պարէնը հայթայթելու, սովամահ չը կորսուելու յուսով:

Ընդունեցէք մեր արտասուաց ջերմ կամիւնները.

ՂԱԶԱՐ ՄՕՍԷԵԱՆ.

Շէնք գիւղացի:

ԲԱՂԵՇԻ ՎԻՃԱԿ

ՍԱՍՆՈՅ ԴԵՊԲԵՆ ՎԵՐՁ.

Մեր վերայէթի տաղնապալից և ընդ միշտ սպառ-

նական վիճակին ու գիւրքին մէջ եթէ միտքարական երեւոյթի մը կը հանգիստանայ, այն ալ հայ ժողովրդի գիտակցութեան և դժգոհ, բուռն տրամադրութեան հետգհետէ աւելի և աւելի աճիլն ու տարածուիլն է. Սասուն և Մուշ այս նկատմամբ արդէն առաջուց ի վեր առաջնակարգ կարեւորութիւն ստացած են. այժմ գործըն այն է որ մեր անտարբեր քաղաքացիներն ալ արթնցած են վերջապէս իրենց խոր քնէն և ծանր լուծէն աղատելու եռանդով կըսկսին տոգորուիլ: Ի հարկէ, մեր խօսքը Բաղէշի ռամիկ հայ ժողովուրդին վրայ է. զի մեր աղաները՝ ուրիշ ամեն տեղերու աղաներուն պէս և ալ աւելի՝ կարծրացած են իրենց անտարբերութեան մէջ որ իրենց ագահութեան հետ՝ կը կալմէ Բաղէշցի հարուստին պատմական նկարագիրը:

Ուրիշ երեւոյթ մը որմէ կը ըզացուինք՝ օտարազգիներուն այստեղ մեր խելճ ժողովուրդին նկատմամբ ցոյց տուած մարդասիրութիւնն է. կուղենք խօսիլ ամբիկացի միսիօնարներուն վրայ, որոնք ի մօտուստ ակա-նաւես լինելով մեր երկրին մէջ գործուած քստմենքի արարքներուն, յանուն իրենց կառավարութեան և ամբիկացի աղատաւէր ժողովրդին սկսած են ձայն բարձրացնել և միտնգամայն նպաստ բաշխել թուրքական խժոժութեան դժգոհութեան: Այսպէս Գունիսի վերջին օրերը բողբոջական հայոց քարոզիչ պատուելի մըթըր Բոլ և մըթըր Ջօրճ ներկայացան Բաղէշի կուսակալի փախանորդ Ի օ մ է ր պէլին՝ վեց խնդիրներու համար:

1.—Թուրքերը Սասունի կոտորածին ժամանակ տուեանգած և Բաղէշ էին բերած սատունցի կոյս աղջիկ մը Բաղիշոյ մէջ քանի մը հայ երիտասարդներ կուղեն աղատել այդ անմեղ կոյսը. գաղտնիքը կիմանայ կառավարութիւնը, իսկոյն կը ձերբակալէ Ե-Յ երիտասարդներ և հայ աղջիկն կորսնցունելով ինկիրը կը խեղութիւրէ ըսելով թէ «գուք կուղէք թուրք աղջիկ մը տուեանգել»: Երբ միսիօնարները ըսելով թէ այն տաճկացած աղջկան խնդրով բանտարկուած վեց երիտասարդները բանտի մէջ սաստիկ կը տառապին, կը հարցնեն թէ ինչ իրաւունքով զանոնք ռճրագործներու մէջ նետած են, թէ ինչու անոնց գատը չը տեսնուիր: Իօմէր պէլ, ստախօս սուլթանի ներկայացուցիչ այդ աղուէսը, խոստումն եր կընէ: Բայց միւս կողմէ 30-40 հոգիի ճէլպիյ է զրկել կուտայ ու գատի կը հրաւիրէ:

2.—Սղերգի մէջ զինուորի մը սպանման խնդրով բանտարկուած հայեր կան, որոնց անմեղութիւնն ակներեւ է. ասոնց բանտէն արձակումը կը պահանջեն. Իօմէր պէլ խոստումն եր կընէ, զորոնք կերաշխաւորենք որ չը պիտի գործադրէ:

3.—Անցած հինգշաբթի տեղւոյն Երեւելի թուրքերէն Խալիս Էֆէնդի սրճարանի մէջ կը յայտարարէ թէ «հայեր, երեք օր մնաց, ձեր մայր պիտի լանք, ձեզ սրէ պիտի անցնենք»: Միսիօնարք այս բանիս համար բացատրութիւն կը պահանջեն: Իօմէր պէլ տակնուվորայ ըլլալ կը ձեւացնէ, կը խոստանայ յանցաւորը պատժել. բայց խոստումը կը մնայ միշտ խոստում:

4.—Չը մոռնանք ըսել որ Մշոյ գաշտի Տերքեվանք և Ղարդենիս գիւղերէն վերջին օրերս սպանուածներու մասին ալ միսիօնարներ գիտողութիւն ըրած են, «պահագործութիւն չը կայ, ըսած են: Իօմէր պէլ կը պատասխանէ. «ատոնք մասնաւոր դէպքեր են, փարիզի և Լնտօնի մէջ ալ կը պատահին. շնորհիւ վեհափառ սուլթանին ատանկ մի քանի դէպքերով չը խանգարիր

անդորրութիւնը (իրենց քարացած սրտին):

5.—Մըթըրը քոլ և ընկերները կը յայտարարեն թէ Սասուն պիտի երթան զրամ ցրուելու և կուզեն յանձնարարական մը Մշոյ միւլթէսարիֆէն: Իօմը կը պնդէ թէ թող զրամը յանձնին արդէն հոն կազմը-ված մասնախումբին: Մըթըրընքը պարզապէս կը պա-տասխանեն թէ թուրքիոյ զրամ չէ այդ, այլ եւրոպա-ցիներուն է և տուղները կը փախաբին որ մեք ձեռ-քով ըլլայ բաշխուին: Դոյն օր վանէն մը. Սէյնսը հոս հասաւ. երկուշարթի օրը մը. քոյ ու տօբօր Սէ-յու մեկնեցան դէպի Մուշ. երկու հազար ոսկի ու-նին բաշխելու. մը. Չէյմպրա ալ կարինէն պիտի գայ և բաշխուի տեղւոյն վրայ պիտի կատարեն: Քիրտ ունե-ցող մարդիկ որոնք գէթ կը խօսին ի նպատակ հարստա-հարեալ ժողովըղին և անոր զրամական օգնութեան կը հասնին գոնէ այս լնչուտութեան վայրկեանին, մինչ-դեռ մեր աղաները իրար բաժնասելով ժամանակ կանցնեն ու հակառակ ախրան ստիպումներու՝ չեն եր-թար, բան մը չեն խօսիր Իօմիին, ինչպէս Պօլսոյ մէջ մեր ջոջ աղնուաշուքերն ալ բան մը չեն խօսիր սուլթանին:

6.—Հունիս ամսուայ մէկ կարեւոր դէպքն ալ Մօտ-կանի քուրտ աղաներուն հոս բերուին է: Մօտկան Բաղըշոյ արեւմտեան կողմը գաւառակ մը է որ իւր ա-պագափուտ իրանց մէջ անմատչելի դիքեր ունի և արեւմուտքէն կից է Խուլթի: Մօտկանի մէջ կը բնակին կէս անկախ վայրենաբարոյ քիւրտեր, որոնց հայերուն դէմ գործած աւարտութիւնք և սպանութիւնք նոր չեն լծակտե, բայց մասնաւորապէս Յաւնոյ արիւնա-հեղ դէպքերէն վերջ էր որ տանք օրինակ տանելով իրենց սահմանակից Խուլթից քուրտերէն՝ որոնք լծա-լանեցին թաղաւանք և թաղվածք և ներիշ հայարնակ գիւղերը, իրենք ալ վայրագութեամբ սկսան տուել աւարել այն սակաւութիւ հայ գիւղերն, որք իրենց բնակչաց առկունութեամբ և կործանութեամբ կրցած են դեռ կանգուն մնալ Մօտկանի մէջ: Ահա այս խուժա-ղուժ քուրդերու աղաներն են որ Բաղէշ բերուեցան. վայրն յորդորած է որ «համբախէ» գրուին, բայց ա-նոնք չեն լնդւեան: Ասոնց գալուն վրայ ալ միսիօ-նարներուն հարցումին Իօմը կը պատասխանէ թէ «կանչած եմ» քուրտերը խրատելու որ պահպանութիւն ընեն հայերուն, թէ ասոնք զհայեր շատ կը սիրեն եղբր:

Ընդհակառակն հաստատ աղբիւրէ խմցանք որ վայրն յանձնարարած է քուրտերուն աւքարաց ըլլալ — ո՛ր որ յեղափոխական մը տեսնեն՝ սպաննեն, լծա-ղեն առանց միեւ մը խմցնելու և ո՛չ իսկ կառավա-րութեան, որովհետեւ, ըսած է, մեր մէջ ալ հայերուն նման մասնիշներ շատցած են, ալ բան ծածուկ չը մը-նար. ասոր համար լու է դուք ձեր մէջ ընէք և ա-մեն բան ծածկէք. այսպէս Մօտկանցի քուրտերն ըն-դարձակ արաւելութիւն ստացած են կառավարութիւնէն հայոց վրայ բռնանալու և իրենց սպանած հայերն այ-սուհեաւ յեղափոխականաց հաշտոյն պիտի գրեն: Եթէ կան սակաւին բարեմիսներ որք այս քուրտը չափա-զանցեալ կը նշատեն, թո՛ղ անոնք վայրկեան մը միտ-քեր ուն բերեն համախիտեւրութեան օրինակը, որո՛ք ուղ-ղակի կեարծէն հրահանգեալ և խրախուսեալ այս-քան անհամար չարքներ գործեցին և հայոց արեւան մէջ մկրտուեցան սուլթանի անունով արդ Իօմը պէյի Նման սուլթանի հաւատարիմ պաշտօնեաներն ալ նոցա օրինակին հետեւելով Վը պրդուին, ու կը քաջայիւրեն

վայրենի քուրտերը հայոց դէմ: Թուրքերը գրգռուած են. կան լծուրքեր ալ որոնք սաստիկ կը վախճան, մա-նաւանդ քիւէն շատ մտածող մասն: Եթէ այսպէս եր-թայ, հաւատացէ՛ք, քիւշ օրէն ստեղծի արիւնհեղութիւն պիտի լինի և մեր վախճանը Սասունցիներէն աւելի ա-ղետալի պիտի լինի:

Հնչակեան հռչակաւոր գործիչ և Սասունի շարժ-ման պարագլուխ Մուրաթը, որ մահուան դատա-պարտուած է, Բաղըշոյ բանտին մէջ կրած շարժարտը-նէրէն ու նեղութիւններէն հիւանդացած է. բանտին մէջ անխնամ կը մնայ. կը վախցուի որ հայ հերոսին կենաց օրերիմ լծուրքերը կօգտուին այս տոնիքին ի-րենց չարաշուք գիտումն ի գործ դնելու, եթէ նորա աղատման կամ վիճակին բարւոյնման համար մասնաւոր ձեռնարկներ չը լինին որոցմէ որ անկ է:

ԲԱՂԷՇԻ

ՍԱՍՆՈՅ ԴԵՊՔԵՐՈՒ ԿՏԵՒԱՆՔՆԵՐ.

Սասուն՝ ուր անցեալ ամիսն օսմ. իշխանութեան կողմէ եղեոնական աղբուլ ի հոտորածն ի գործ դրուե-ցաւ հայ ժողովրդեան վրայ՝ նշանաւոր է այժմ խեղճ հայ սպանեցող անթաղ ցիրուցան ոսկորներով: Ա-ղատուածներէն շատերն րոտուեցաւ տարածուած են շրջակայ մօտուոր լծէ հետաւոր հայարնակ գաւառներն (Մշոյ դաշտ, Վուլանդ, Խուս և լեռնային վայրերը) ուտեստ հոյժայթիւյու և պատապարուելու համար. զի բնիկ գիւղերին եկեղեցիներով հանդերձ այրուած և մոխիր գարծած են. իսկ բուն տալարիկցիք բոլորովն կորսուած են. որք լծէ բնակիչ լինելին չէ ստուղ-ուած:

Քննիչ յանձնաժողովը Մուշէ Եր և Յալաղիկ ըսուած ինն հայարնակ գիւղերէն ոչ որ գանուեցաւ և բեր-ուեցաւ քննութեան: Կարեւոր կը համարիմ կոտորածի միջոցին այս լնչուտներուն մէջ պատահած մէկ աղ-խարշ իրողութիւն գրել զոր պատմած է ի Բաղէշ բան-տարկեալ տալարիկցի մը: Սգա ի փախստեան անդ՝ խիտ անտառներու մէջ ապաստանած են. օսմանեանք գրա-նելով նոցա հետքը պաշարած են անտառ յորում տալարիկցի մայրեր իրենց կաթնիկը երակայից բացն չը կրնայով կտրել և վախնալով լծէ այդ ձայներն պիտի առաջնորդեն օսմանեանց իրենց պարաններն գրա-նելու՝ ծնողական գուլթը մոռնալով ձեռքովին խեղդած են իրենց սրտի հատորներն լծուով իբր ԳՅ և լծէ ի-րենք ինչ վախճան ունեցած են՝ ոչ որ գիտէ:

Սասունցիներէն խիտ քիւշերը գտնուեցան և քնն-նութիւն տուին. Մշոյ օսմ. կառավարութիւնը զանոնք այլ և այլ տեղեր ցրուած լինելով՝ լծէպէս ուր լինելին գիտէր՝ բայց տեսնելով քանի մը սասունցոց օսմ. բաղ-ձանաց բոլորովին հակառակ տուած քննութիւնն, մնաց-կախերը շիշեց հրաւիրել և հարցաքննել, որոց հա-մար ջանացած է հաւաքացնել լծէ հեղածներն ասոնք են և մնացեաց տեղն չը գիտցուիր և այնն:

Վիսններ ասաջ Մշոյ կառավարութիւնն ի Սասուն, ի Խուլթ, ի Խիւսն և հիւրանակերտի ու Սասնոյ սահմա-նակից գաւառներն զրկել մշեցի թախալ էֆէնտին և Սա-լէհ աղան. ասոնք բռնութեամբ համբուաւոր և լեռնցի և լծէ քիւրտ աշխրէթներու մէջ ազդեցիկ դիք վայելող ան-ձանց հետ միացած սկսած էին բոլոր այդ կողմերու բնիկ

քիւրտ աղայից միջոցաւ սպառնալ, ծեծել, հայհոյել և ախտահարել մէջ բանտարկել խեղճ հայերն ու ստիպել որ կ'ընեն յատկապէս օսմ. կառավարութեան կողմէն պատրաստուած Սանդկ կատարածն սուտ հանող հանրագրութիւն մը. նոյնպէս քանի մը խաշնարած մարդիկ ոչխարներու գոմերէն բռնած և այս-ինչ գիւղի գիւղապետի անուամբ ոստիկաններով Մուշ զրկած էին, սպառնալիքը դաս տալով նոցա խօսել որ ինչ հետիէ ճշմարտութենէ և շահաւոր օսմ. կառավարութեան: Ասոնց հետ բնակող քիւրտ աղայք սպառնացած էին որ եթէ թալիպի և Սալէհի ոռովեցուցածէն տարրեր քննութիւն տան՝ տուններն կայրեն, ստացուածքն կը գրաւեն և բնատաները կը լծրատեն և այլն. և որովհետեւ բերումը հայերն խեղճ ու աղէտ մարդիկ մանաւանդ լծէ գործուած կատարածի զարհուրելի յիշատակն տակաւին լծարմ է (ծողովը յիշեալ աղայից կողմէ ի հունց հետէ ա'րնդհատ կատարուած եղերական դէպքերն) աներկբայ կը հաւատարմութեամբ սպառնալից և բոյորովին շինուած ուղղութեամբ ուսածնին բաւարարող կրկնած են քննիչ մասնակիւններ կայութեան ու կազմակերպութեան: Զը մասնամբ լսել լծէ ասոնք Մուշ մանկնուն լծրաց առնելը պահուեցան ոստիկաններով, որպէսզի հայոց հետ տեսութիւն և յարաբերութիւն չունենան. այսպէս ալ յետ քննութեան երկը ժամի ծանապարհ ոստիկանով հեռացան Մուշէն գնացին:

Թալիպ ու Սալէհ պաշտօն ունէին շրջապայել Մասնայ յետան կատարածին և աւարտութեան մասնակցող բոլոր քիւրտ ցեղերու մէջ հրահանգելու, որ եղած ջարդը, վրանին տոնեն և անպարտ հրատարակեն օսմ. կանոնաւոր զօրքն. այս իմաստով գիր մ'ալ քիւրտ ցեղապետաց ստորագրել տուած են եղեր:

Բաղիշոյ կառավարութեան ենթակայ Պոլսանդի, Վարդօֆ, Կոյնուկի, Խոյմ-Բոնաշէնու և Մշոյ գաշտի գիւղացի հայերն լսելով քննիչ յանձնակարի գալն՝ ամեն գիւղ աղերսագրեր պատրաստած էին*) որք կը փրարեկէին ոստիկանաց բռնութեանց, քրտաց գողութիւններու, աւարտութեանց, բռնի բրիտանիայ կանանց և օրորողաց առեւտրութեամբ կրօնախոսեցնուն, սրբապրծութեանց և կրօնի անարդանաց, պաշտօնական մարմնաց գործած գեղձմանց ու կաշառակերութեանց և կապալառուաց (աշարձի) անտանելի արարքներուն, որոց համար բիւրիցս բողբոլած էր օսմ. կառավարութեան, բայց անտես անուած: Պակայն ցաւալի է լսել որ այս գիւղացիներն չը յաջողեցան իրենց աղերսագրերն հասցնել ժողովոյն, որովհետեւ ժողովատեղւոյն գոյրը հըսկող ժանտարմարք և գոմիւէրը հայհոյութեամբ ու ծեծով կարգիլէին խեղճերու մուսլէն և յետս կը գարծրեկին. ապրիտութեամբ գիւղացիներն և հրաշքով ներս աղերսագիր անցնող քանիներն բանտարկեց կառավարութիւն: Այսու գիւղացի հայն յուսահատուեցաւ իւր ցաւերն յայանելու մասնաժողովն. այսպիսի բռնութիւնք խեղճեցին լծուածներու ձայն:

Բնդհանրացած անդեկութիւն մը է նոյնպէս լծէ Մշոյ և Բաղիշի լծուքերն հնուիրական՝ երկամբ միաբանած են և ի Բաղէշ հայաբնակ լծուքերն իսկ վրանին բաժնած են, այն սկզբունքով որ եթէ հայկական խեղիւն յաջող փախճան մը ունենայ, իրենք պատրաստ լինեն սրէ անցունել քրիստոնեաներն և լծողու փախ:

*) Այդ խնդրագրերը շարունակաբար սպառարկում են «Հեշակում», սխառ Ռ 7-ից: Ծ. Խմբ.

չիլ: Այս գաղափարն այնչափ տարածուած է որ Մշոյ գաշտի գիւղերու մէջ անգամ քանի մը տեղեր խօսած և սպառնացած են ոստիկանները ու քրտերը ժողովուրդը սարսափեցնելու համար, յորմէ երկիւղ կրողներն քաղաքացի քիչ շատ գիւղացիից ապրող դասն է. գիւղացիի կեանքն փերձացած է, արդէն յետին աստիճան աղքատութեան մասնուած լինելով, բացի քրտաց, ուտիկանաց, շամիտիէզ զոյաց և հասարակ պաշտօնէից բռնութիւններէն՝ անուանի կաշառուած Բաղիշոյ նախորդ կուսակալ Թահսին փաշայի երեսէն: Հայ երկրագործաց մէջ այսօր գիւղացի է գտնել հարկերին մէկն որ ծանր պարտուց ենթարկուած չը լինի, ունենայ առօրեայ հացը, ցանելու սերմ և գործածելու մէկ երկու անասուն: Բնդհանրակը ծոյլ, անգործ, անարհեստ և բլծամիա լծուքն ու քիւրտը չափազանց հարստութեամբ յոյժացած են շնորհիւ բռնութեանց: Հայ գիւղացւոյ երկրագործական արդիւնքէն միւլթիլիմն երկու իններորդը կանուր բռնի. հարկը ժողովող ոտիկանութիւնք ու գայմագամը ծծեցին գիւղացիներն շարունակաւ կաշառուածութեամբ. շամիտայք և քիւրտը յայտնի ու գաղտնի յախշակութեամբ: Մշոյ երկրագործն այժմ ոչ սերմ ունի և ոչ յօնելու անասուն. այսու այդ ընդարձակ գաշտի մանաւանդ այսօրուան (գարնան) պաշկերն անմիկիմար սգաւորի մը մեծ նմանութիւն ունի:

Կառավարութիւնը ոստիկան զրկած էր Մասնայ լեռը. կատարածի միջոցին ան նստուր եղող հայոց ոսկորներն, որք յատուկ կան նստը զօրաց կողմէ կատարուած և երկու փոսերու մէջ ամբոխուած են, հանել կորսնցնելու համար. որպէսզի քննիչը չը տեսնէին, երբ լեռը երկայն:

Հայ ժողովուրդեան բողբոյ ձայնն կառավարութիւնն ուղղելով տեղւոյ վայ ջնջել, խոսկարար, ապստամբ, աւազակ և այլն բողբութիւն անուններով ձերբախշած բանտարկած, աշարած և խժդժական արարքներով իբր քաղաքական յանցաւորներ չարաբար, ծեծելով սպաննած և կախաղան բարձրացուցած է բաղմամբ հայեր, որոց քանիներն միայն կը ձանաշեմք. սոցա լծուոյն մէջ Մուշն ևս ունի իւր գիւղացի զոհերն. լծեպէտ ամենն յանուանէ յիշել գիւղացի կը լինի:

1889 ձերբախշուած են 45 հայեր, Վարդենիսէն, Խարենի, Արծնքէ, Մուշաղլիսէն և Արագիւրջն գիւղերէն, որոնցմէ մեր յոսմովը 14 մեռած են բռնի մէջ, տասերկուքը (հարուսաներ) արձակուեցան, մնացեալք արտորուեցան յԱրթա և կէսը ի Բաղէշ և ի Մուշ: 1891 ի վերջերն ձերբախշուեցաւ 15 Մշեցիներ, որոնց պէտէ ին Սիմօն և Արթապատ վարդապետներն և արտորուեցան անմար ի Բաղէշ և կէսը յԱրթա: 1893 ի սկիզբներն ձերբախշուեցին Մշոյ Առաջնորդ Խարախանեան Կերսէս վարդապետը, և վեց աշխարհական հայեր, որոց մինն և վարդապետն միայն ազատեցան, մնացեալք ի Մուշ և ի Բաղէշ բանտարկուած են. նոյն տարին բռնուեցաւ համատեան Միհրան և ընկերն: 1893 Մշոյ հարուսաներէն Պաշեան եղբարք կրկին բանտարկուեցան, նոյնպէս և Թէմուրեան Վահան, Միսաք և այլք, բայց շնորհիւ լիարեւոն կաշառի ազատեցան: Սանդկ ղեպքին ձերբախշուած են 25 անձինք, որոց ութը մեռան Մշոյ բռնափն մէջ ոտիկանաց ծեծով. մնացեալք այժմ ի Բաղէշ երկար գատալմիւով ծանր գատապարտութեան ենթարկուած կը մնան, յորս և կը գտնուի Համարձում Պոյաճեանն (Մուրաթ), որ իբր Հեշակեան և ապառաժ բապետ մահուան վճիւն ստացած է:

Յեղափոխականի սոսկ կարծական յանցանք ձեր-
բակարկում և ցածր բանտարկում կը մնան քանի՜նչը
ի Մուշ և ի Բաղէշ՝ Ազուտ, Մկրագոմ և Բրդագոմ
հայ գիւղերէն:

Բանտարկելոց մէջ ի Մուշ և ի Բաղէշ տակաւին
ողջ կը մնան կարմրած երկաթով խարուած երեք ան-
ձինք. Մատուցի Ազո ի Մուշ, Թալիս Էֆէնտիէն տան-
ջուած ցամառեանի հետքերն ցոյց չը տալուն համար.
Ազուտցի Բէյա Մալխալն ի Բաղէշ, խարախանեան հեր-
սէս փարզապետի դէմ յառապելու օմ. կոռուպարու-
թեան կողմնէ պատրաստուած մէկ սուտ ամբաստանա-
գիրն նախ չը կնքելուն համար, Մշէցի ոստիկանաց հար-
իւրապետ Բէշկալ Էֆէֆտիէն խարուած, և Ալվաթինցի
Յոզօ ցամառեանի գործոց և նպատակին վրայ գաղա-
նիքներ խոստովանել տալու ստիպմամբ՝ Բաղէշոյ նախորդ
կուսակալ Թահսին փաշայի հրամանաւ տաստիկ ծեծուե-
լէ, անօթութեամբ և այլ բարբարոսական անարժան
չարաբանքներով բաղմիցս նեղուելէ վերջ՝ մարմինն այ
շատ տեղերէ չարաչար այրուած է: Առաջին և վերջին
անձինք զիմացած են տանջանաց, բայց Մալխալն չը
կրնալով տոկալ վերջապէս խոնարհած է կնքել ներկա-
յացուած գիրն, յորում որպէս կը բնութիւն խարախանեան
հերոսէս փարզապետի ամբաստանուած է իրեն քաջայե-
րիշ յեղափոխութեան և հեղինակ Ազուտի մէջ ըս-
պաննուած ոստիկանի մահուան. այս բոլորովն մտացա-
ծին ու շինծու գիր մ'էր, որոյ պատճառաւ բաւական
տանջուեցաւ խարախանեան:

ՄԱՆԵՑԻ ՄԵՐ:

ՍԱՆՆՈՅ ՆԵՐԿԱՅ ՎԵՐԱԿ

Սանոյ և Տայփորիկի մէջ պատահած տխուր անց-
քերը, որչափ որ կարելի էին ստուգել, նկարագրված են
շատ մը տեղեկագիրներու մէջ: Առաջածին զոհ գնա-
ցող՝ անձերու թիւն տալով՝ ոտուգել անկարելի է,
քանի որ անդորրութիւն և խաղաղութիւն չը կայ, այ-
րուած տունները վերաշինուած չեն, ցիր ու ցան ժողո-
վուրդը հաւաքուած չու հաստատուած չէ իր տեղը: Իսկ
գալով ազգային հաստատութեանց պատահած վնասու-
թեան ստուգում է, վեց զարոցի շէնքեր վառուած
են Ալեիկուզան, Սէմայ, Ալրի, Հիթինք, Տալորիկ և
Քուրի: Մաղանք գիւղի քարուկէր Եկեղեցիէն զատ ու-
նեցած երկու մատուռներն և Շէնքը, Եղկարդ, Զօնուտ,
Հրդոյնք, Հարմը, Հագմանք, Խըշոփիտ և Գուարինք
գիւղերու Եկեղեցիք փայտաշէն լինելով, բոլորը հրդ
ճարակ եղած են:

Քովովորեան արդի վիճակը խիստ դառն է և
յուսահատական: Անդորրութիւն և ապահովութիւն բը-
նաւ չը կան: Այրուած, քանդուած գիւղերու բնակիչ-
ներէն, որոնք որ կոտորածէն ազատուած, բայց վերջէն
տեղերին գարծած են, կը բնակին մաս մը ապստա-
նեան ներքեւ, ձորերու ու խոռոչներու մէջ և մաս մ'ալ
ի նորոյ շինուած հիւղակներու տակ. բայց բոլորովն
զուրկ են անական գոյքերէ, ինչքերէ, պատասպարանե-
րէ. բոլորն ալ մերկ ու անօթի են և կը սնանին միայն
վայրի բոյսերով, այս պատճառաւ ժողովուրդեան մէջ և
մասնաւորապէս ի Ալեիկուզան ամեն տեսակ հիւանդու-
թիւններ ծագած են. ինչպէս Ժանտախտ (թիֆ), ջերմ,
դոնաթախութիւն, մաս մը ուռելով կը մեռնին. վեր-

ջերս աննշան նպատներ զրկուեցան լեռը բնակողնե-
րուն: Իսկ հետզհետէ դաշտի գիւղերէն և ուրիշ տեղե-
րէ քաղաքիս մէջ եկող լեցուղներ՝ թէև Մայիսի 22-
էն ի վեր օրական 150 տկան տիրհէմ՝ հաց կը ստանան,
սակայն այս խիստ անբաւական է. ասոնք ալ մերկ ու բո-
կոտն են և շատ կը վախցուի, որ այս անբաւական անունդի
մերկութեան, անմարքութեան և ուրիշ անպատեհու-
թեանց ու պակասութեանց երեսէն սոցա մէջ ևս հիւան-
դութիւններ ծագին, հետեւաբար անմիջական դարմաններ
պէտք են առաջըն առնելու համար այդ չարեաց: Բայց
ասիկա կը կարօտի մեծագումար նպատաներու:

Սանոյ գէպքի միջոցին խիստ դաւառակի հայ գիւ-
ղերու կրած վնասները մեր տեղեկագրոցն մէջ յիշած ենք
արդէն: Այդ գիւղերու ժողովուրդն ևս հանգոյն Մա-
տուցիներուն յոյժ կարօտ և ամենաթշուառ կացութեան
մը մէջ կը գտնուի և թէ ոստիկանաց և թէ քրտաց հըս-
կողութեան ներքեւ լինելով և թէ ճանապարհաց անապա-
հովութեան համար անկարող են աշխատիլ և իրենց օ-
րապահիկ մը հայթայթել, ուստի անօթի, լճուառ և
հարկաւոր պիտոյից պակասութեան չափազանց կը տա-
ռապին: Ասոնցմէ քանի՜նքը գիշերանց զապաւորողի հա-
ղիւ յաջողած են փախչիլ և քաղաք գիւմելով՝ յանուն
իրենց տառապող գիւղացիներու օգնութիւն խնդրել:
Այս խնդր ժողովրդի արգահատելի և դառն վիճակը ևս
հայ ժողովրդի ուշադրութեան կը յանձնենք:

Ինչպէս լսինք անդորրութիւն չը կայ, ժողովրդի վի-
ճակը վնասվալ է և այս անապահովութեան մէջ քիւր-
տեր ետ չեն կեցած իրենց չարութիւններէն և տա-
կաւին կը շարունակեն իրենց բարբարոսութիւնները ու
ոճրագործութիւնները, մասնաւոր Սանոյ շրջալայ գա-
ւառներու մէջ:

Գէպքէն յետոյ պատահած անցքերը. — Հալլօ գա-
ւառի մէջ բնակող աշխրթներէն Հասէի Աինձօ տ-
նուն քիւրտը իւր Հիւանդացած որդւոյ առողջութեան
համար ուխտած ըլլալով Եօթը քահանայ և աշխար-
հական հայեր սպաննել, իւր հրոսակախմբով կը
յարձակի Զընկովիկի Հայ գիւղի վրայ և Յէր Մուրաշ
անուամբ քահանայն կը սպաննէ և Գօճա Մուրաշ
անուն հայու տունը կը թալիւնէ: Յիշեալ Աինձօն քայ-
մագամանիստ Հաղըօ աւանի Եկեղեցիին վրայ յարձա-
կելով կը սպառնայ ներք գտնուող քահանան: Ինչ ու
վարժապետներն սպաննել, Եկեղեցիին կողպատիլ և հա-
յոց տներն տներել ու քանդել: Ահարեկ ժողովուր-
դը արտաւազք ու թախանձաւոր գիւմելով բռնաւորին
հաղիւ կը յաջողի 700 զրուշ ընծայով մը իրի-
ցնել այդ գաղանի բարկութիւնը: Քանի օրէն վերջ
յիշեալ բարբարոսը վերստին խմբով մը կը գիւմի ի Հաղ-
րօ և գիշերանց կը յարձակի Միթիմար անուն ան-
ձի մը տան վրայ ուր հարսնեւորաց խումը բաղմու-
թիւն լեցուած կը լինի և մահու սպառնալէօք 40 ոս-
կի կը պահանջէ: Յնեցիք և հարսնեւորք ահ ու սար-
սափով կը լեցուին: Ահնձօն Միթիմարի աղաչանաց վը-
րայ յիսուն արծաթ մեծիտ առնելէ ետք՝ փոսայի և
հարսի և հարսնեւորաց հագուստները ոսկեայ ու ար-
ծաթեայ զարդերը ևս կողպատելով կը մեկնի: Միթի-
մարի եղբայր Վարդօն այս յարձակման հետեւանք
լեղապատառ եղած կը մեռնի: Այդ գէպքէն փոքր մի-
ջոց մը վերջ Ահնձօն կը թալիւնէ Հաղըօցի Հատօ անուն
հայու տունը: Ահնձօն հրոսակաւորմբ Մաշկուտակ գիւղա-
ցի Ստեփան անունով հայ մը կը բռնէ, կը տանջէ
20 ոսկի կը պահանջէ փրկանք: Խեղճը հաղիւ թէ

երեք ոսկի կը յաջողի ճարել և տալ, որ ստանալէն յետոյ անկողնաբար Կանփանի ականջներ ևս կը կըտրեն:

Կէնձօն գաշոյնի քառասուն հարուածներով կը ըս-
պաննէ Կարնեցի (?) Թաղւոյ հայ մը: Գարձեալ Կէնձօն
Մայիս 20-ին յարձակելով փսանաց գաւառի քաղա-
սիկ գիւղացի Մընօի տան վրայ, զոյն կը սպաննէ և
տունը աւարի կուտայ: Եսկէ վերջ Կէնձօն իւր հրո-
սովմով խնամարկ-գիւղ կերթայ իրր որսորդ: Բնակիչ-
ները ապրումնան պատճառաւ տանիքներու վրայ պառ-
կած կը լինին: Քիւրտեր ուղղելով հայ կիները բռնա-
բարեւ կողմնադրկեն և կը ստիպեն, որ երկի մարդիկ
իրենց անկողններէն դուրս ելնեն հեռանան. հայերն
ի պաշտպանութիւն իրենց ամուսնական պատուոյն հաղիւ
կը յաջողին գիւղէն հեռացնել: Վերջապէս յիշեալ
Կէնձօնի միայն աշնանէ ի վեր գործած չարագործու-
թիւններ շատ են, այնպէս որ անոր ահ ու երկիւղէն
Հաղբօի կողմի քահանայք չեն համարձակիր դուրս ել-
նել և իրենց քահանայական պաշտօնն ի գործ դնել.
ստոր համար աշնանէ ի վեր եկեղեցիք փակեալ առանց
պաշտամունքի կը մնան:

Մարտի տշիրաթէն Տարաբուղի գիւղացի Բաթո
անուն քիւրտը Գընկովի գիւղացի Մուրատի տան յար-
ձակելով հարկեր ոսկի հնուէն զրամ առնելէ ետքը Մու-
րատի կինն առեւանգելով տարած քրդացուցած է:

Մալաֆցի Շէյխոյի Վ.Տմէտը գիւղի քահանայի տու-
նը կողոպտելով անոր հարսը բռնի փախուցած և քըր-
դացուցած է. այդ ժամանակներ սպաննած է նաև Գօր-
գոյ անունով հայ մը:

Պուշաֆցի Խարաշիմ Վսի հայ գիւղացի Գաւէի
տան վրայ յարձակելով նորա կինը բռնութեամբ քըր-
դացուցեր է:

Պըտըրցի Խուսուֆի Շաքիրը զինեալ ընկերներով
Սամոյ Վարդնոց գիւղացի երկու հայ եղբարց տան
վրայ յարձակելով զանոնք կը սպաննէ և տունը կը կո-
ղտապէ. յիշ կին մը փախէն կը վիժէ և յանկարծա-
մահ կը լինի:

Պըտըրցի տշիրաթներն անցեալ աշնան Սամոյ Մու-
տին Եւաքերոյ փանքի վրայ յարձակելով կը կողոպտեն
և կուտեն:

Մըղըր Խալըբցի Խալմոյ անուն անձը քիւրտ ընկեր-
ներով Հաղբօի Սանփանի տան վրայ գիշերանց յարձա-
կելով դուռը կը խորտակեն, ներս կը խուժեն, Սանփանը
և նորա կինը վիրաւորելէ յետոյ տունը աւարի կուտան:

Սամոյ աղաներէն Բշարի Խալիկ Մատէն Առաքեալ
երթալով Վանահայր Պետրոս Վարդապետէն 100 ոս-
կի կը պահանջէ. սա խոյս տալով կը ծածկուի: Խալիկը
վարդապետի փոխան նորա աղգականներէն Տէր Խաչա-
տուրը գերի կը վարէ. նորա մօրուսը փեւտելով, մարմի-
նը ապքացած երկաթով այրելով ու խանձելով, ձմրան
սաստիկ ցուրտ եղանակին ստուն գետակին մէջ ժամերով
թողելով և ուրիշ անտանելի տանջանքներ տալով 50
ոսկի փրկանք կը պահանջէ: Քահանայի որդին Ասատու-
րը իւր հօր սիրոյն համար Խալիկին կը դիմէ և հաղար
ու մէկ աղաչանքներով ինքզինք պատանդ կուտա և
հայրը արձակել յաջողելով կուղարկէ, որ երթայ պա-
հանջուած զրամը ճարէ և բերէ: Ասատուրն ևս միև-
նոյն գառն տանջանաց կենթարկուի երկու ամսու չափ
և տանջանքներու հետեանքն ըլլալով ներքին կը գառ-
նայ, հայրը հաղիւ հաղ հաւաքելով պահանջուած գու-
մարը կը վճարէ և որդին կիսամեռ վիճակի մէջ կազատէ:
Բաղըկցի Աշուր և եղբարք այս օրեր նորէն յար-

ձակելով յիշեալ փանքի վրայ լուծքի երկերը, մէկ ջո-
րի, մէկ աւանակ, մէկ ձեռք անկողն և 400 զրուշ զը-
րամ առնելով կը հեռանան:

Երկու երեք շաբաթ առաջ Բշարի Խալիկը կը բըռ-
նէ Կորտիր գիւղացի Եւաքերի ծերունի հայրը, մօրուսը
կայրէ, ապա աքցանով այտերու մները կը քակէ և ու-
րիշ տանջանքներ տալով մահաւերձ վիճակի մէջ կը
ձգէ:

Սօտըկանցի Արապօի Մէհմէտ՝ Հաղբօցի Կարապետ
անունով շրջիկ փաճառակարը բռնելով քովը գտնուած
զրամն ու ապրանքն յափշտակելէ վերջ՝ Կարապետը կը
սպաննէ և դիակը կախապահուցնէ:

Հայտարարելու հոգեւոր տշիրաթի ցեղապետ և
համարիէ հեծեակագի սպայներէն Հուսէյն փաշան Վա-
նայ կուսկալութեան ենթարկեալ Վիճափաղ գաւառակի
Չըրապու գիւղի երեւելիներէն Մընէտան Պետրոսի տուն
ծառայ մը զրկելով 100 ոսկի կը պահանջէ. սակայն
ծառայի գատարկ ետ կը դարձուի: Պետրոսի թոռ Մե-
լիքը Հիւսէյնի երկիւղէն իւր ընտանիքով ու տնական
մաս մը գոյքերով Ախթարաշէն գիւղ կը հեռանայ:
Փաշան կատաղած տեղւոյ գայմաքամին կը բողբէ, թէ
Պետրոսի անցիկը իւր ծառաներէն մին վիրաւորած են
և բանտարկել կուտայ Մելիքի Յովհաննէս և Վազար
եղբայրները և ապա հրոսակաւոր կը զրկելով Պետրոսի
տունէն 60 արծաթ միճիտ, 8 քիլէ ցորեն, 2 քիլէ ա-
լիւր, չորս գոմէշ, չորս եղ և տան ամբողջ կահ կարա-
սին յափշտակելէ վերջ՝ խուժքը կանցնի Ախթարաշէն և
օգուտ քաղելով Մելիքի գործով Վա՛ գտնուելէն՝ տան
գոյքերը, 100 ոսկի զրամ, ինչը խուտրէտը և վեց ամ-
սուան աղջկը տանելով կը մեկնին: Հիւսէյնը բըռ-
նի կերպով իր ծառաներէն Բասուլի վրայ Նիքեաճ ընել
կուտայ Խաւարէտը: Գիմուճներ և բողբներ կը լինին
կուսկալութեան, այլ ի զուր: Մելիքը ճարահատ Մու-
շի քննիչ յանձնաժողովին քողոքել կուգայ, սակայն
բողոքագիրը սխալմամբ թիւրք քննիչներու ձեռք կիյ-
նայ, որոնք առանց իմացնելու Խաւարական քննչաց, թէ
յետոյ իմացան, Վանայ կուսկալութեան ուղղեալ
յանձնարարական կուտան ձեռքը և անմիջապէս կը հե-
ռացնեն. ինչ արդիւնք ունեցած է, չենք գիտեր:

Վերջապէս քրտական բարբարոսութիւններ տակա-
ւին վերջ գտած չեն և ամեն օր սպաննութիւնք, յա-
փշտակութիւնք և այլ զանազան չարքներ ի գործ կը
դրուին խեղճ հայերու վրայ: Սամոյ, Տարաբիկի գրժ-
բաղդ ժողովուրդը նորէն մեծ երշիւղի մէջ է, որովհետեւ
Պատրգանցի և Բաղբանցի վրանաբնակ վայրագ ցեղերն
սկսած են Մշոյ լեռը գալ և ամառն անդ անցունել:
Անտարակոյս այս բարբարոս ցեղեր թէ լեռը և թէ Մշոյ
գաշտին մէջ նորանոր գէշութիւններ, գողութիւններ և
չարքներ պիտի գործեն և շատ երկիւղալի է, որ նոր
կտորած մը ևս առաջ բերեն և Սամոյ ժողովուրդեան
մնացած այս բեկորներն իսպառ բնաջինջ լինին:

Վ. — Տ.

**ՅՈՒՅՈՒՆ ԵՆԵՐԿԱՅ ՄԱՐԿԱՆԱՄԱՐԻ.
ՅՈՒՅԱԿ ՍԱՍՆՈՅ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ԳԻՒՂԵՐԻ ՄԱՐԿԱՆԱՄԱՐԻ.**

ԱՂԲԻ ԳԻՒՂ	Փուրթոյի Յովսէփ	10
ԱՆՃԻՆՔ.	Գաբէշի Մարգարէն	6
ՕՏԱՆԻ ՊՈՂՈՍ	Խօտոյի Մանուկ	6
ԱՆՈՅԻ ՊԱՏՐԵՆ	Մովսիսի Խաղար	9

Խարիսիկի կիրօն	5	Սրգէյի Ընթօն	9
Մարտոյի թառօն	6	Շառօյի թառօն	10
Մարտիրոսի Ընթօն	9	Խաչօյի Մանուկ	10
Խաչօյի Գասբար	4	Տօնօյի Մանուկ	21
Պետրոսի Խաչօն	5	Գեղէյի Յակօն	15
Սարգսի Պետօն	4	Յարօյի Խաչար	11
Խաչօյի Վարդան	3	Գ. ռ. մ. ր	93
Մոսիսի Սինօն	23	ԿԵՆԱԼԵՆԸ ԳԻՒԴ	
Ֆարօյի Ստեփան	7	Ընթօնք.	
Փոլարթօյի Ընթօն	8	Կիրակոսի թառօն	6
Կորեյի Զարար	10	Ըմօյի Մանուկ	9
Բողօյի Մակար	8	Հիպոկո. Օհան	8
Սրգէյի Ֆարդղ	5	Գ. ռ. մ. ր	23
Յակօյի Մեղօ	7	Թ. թ. Կ. Գ. Գ. Գ.	
Պօղօյի Ընթօն	6	Ընթօնք.	
Յարօյի Պետրոս	6	Խաչօյի Խաչար	5
Յարօյի Բղաէն	2	Խաչօյի Սինօն	5
Գորգէյի Յարդին	15	Կիրակոյի Խաչար	6
Ըւէյի թառօն	9	Խաչօյի կիրօն	11
Կրթնուի Յարդին	4	Գ. ռ. մ. ր	27
Խաչարօյի կիրօն	4	ՀԻԹԻՆԿ ԳԻՒԴ	
Յովհաննիսի Խաչօն	4	Ընթօնք.	
Մարտիրոսի Սարգիս	5	Գ. ր. ր. ր. ր. ր.	4
Հնաօյի Յակօն	6	Գ. ր. ր. ր. ր. ր.	9
Վարդանի Ընթօն	9	Շէկօյի Գայէն	8
Սրգէյի Յովէն	5	Շէկօյի թառօն	8
Յովէյի Խաչօն	4	Թառօնի Գայէն	1
Մանօյի Ըւէն	7	Մկրէյի Սարգիս	15
Օհանի Խաչար	3	Գասպարի Մարտօն	7
Օհանի կիրօն	6	Բաթօյի Փոլարթօն	9
Միրդօյի Տօնէն	5	Բղաէյի Օհան	5
Մրտէյի Եղօն	4	Պօղոսի Մակար	8
Միրդօյի Ընթօն	7	Կիրակոսի Եղօն	5
Խաչօյի կիրօն	22	Կիրակոսի Սերոբ	7
Պօղէյի Մուրատ	15	Խաչօյի Պետօն	10
Պետրոսի Գրքէն	5	Խաչօյի Փոլարթօն	6
Փաղօյի Յակօն	3	Միւրի Միրօն	26
Բալօյի թառօն	6	Շառօյի Պօղոս	18
Յովսէյի Մուրատ	8	Խաչարի Մօսէն	7
Տ. Յակօր	8	Գրքէյի կրէն	4
Մարտոյի Սարգիս	12	Հնաօյի Պետրոս	11
Մէրքի Ստեփան	7	Հնաօյի Գասբար	5
Մովսիսի Խաչօն	15	Հնաօյի Տօնէն	3
Գ. ռ. մ. ր	359	Խաչօյի Յարդին	3
Ը. յ. 359 անձինք ներ-		Գասբարի Հաղօն	11
կայ են գիւղի մէջ.		Գասբարի Սրճօն	6
Ընթօնք.		Յակօյի Մարտօն	4
Մարտոյի Յովհաննէս	3	Միւրի Գասբար	3
(Մովսէսի Են)		Մկրէյի Յակօր	10
Մահալի Մովսէս	6	Ընթէյի կեանք	14
(Սողոմօն Ե)		Ընթէյի Օհան	7
Շառօյի Գեւօն	5	Ըւէյի Մակար	5
(Տափիկէն Ե)		Գ. ռ. մ. ր	247
Խաչօյի Բղաէն	7	Սրգա գիւղը ներկայ են:	
(Տափիկէն Ե)		Սարգսի Բատրէն	8
Գ. ռ. մ. ր	21	(Գաշան Ե)	
Սրգա բացակայ են:		Տօնօյի Գաւէն	6
ԽՏԱՆ ԳԻՒԴ		(Սինամբիկ գիւղէն)	
Ընթօնք.			
Գաւօյի Ֆէրօն	17		

Եղօյի Գեւօն	6	Խաչօյի Սասէն	5
(Սինամբիկ գիւղէն)		(Բաղէշ)	
Խաչօյի Համօն	4	Մուրատի Մօսէն	6
(Մանուկի գիւղէն)		(Թիւլ գիւղ)	
Խաչօյի Պօղոս	4	Ըւէյի Ընթօն	3
(Ըլփառիկի գիւղէն)		(Օղունք)	
Խաչօյի Մարտէն	5	Գ. ռ. մ. ր	47
(Ըլփառիկի գիւղէն)		Սրգա բացակայ են:	

ՅՈՒՑԱԿ ԽԻԱՆՔ ԳԱՒԱՌԻ ԲՈՒՆ ՏԱԼԻՈՐԻԿԻ ՆԵՐԿԱՅ ՄԱՐԴԱՆԱՍԱՐԸ.

ՍՊԱՆԵ ԳԻՒԴ	Բաչօյի Հայտօն	5
Ընթօնք.	Գ. ռ. մ. ր	71
Քեամի Յովէն	ՀՈՍԵՒՈՏ ԳԻՒԴ	
Ֆարօյի Յարդին	Ընթօնք.	
Յարդինի Գաւէն	Քեամի Համօն	19
Մկրէյի Մահալ	Գասպարի Ըւէն	7
Ղաղարի Գրդօն	Սարգսի Խաչար	5
Խաչարի Մարտօն	Խաչօյի Ստեփան	5
Կամօյի կրքէն	Թառօնի Յովէն	4
Տօնօյի Մակար	Գ. ռ. մ. ր	40
Գարօյի Օհան	ՓՈՒՐԻ ԳԻՒԴ	
Կիրակոսի Բատօն	Ընթօնք.	
Խաչարի Մարտէն	Շէկօյի Մակար	8
Ստեփանի Պօղոսէն	Քեամի Պետրոս	4
Կօրօյի Մանուկ	Թառօնի Ըւէն	3
Տ. Պօղոս	Գաւրճէյի Խաչօն	5
Իրիցու Յովէն	Սրգի Մկրօն	5
Հովթօ Գրգէն	Ըւէյի Գեւօն	4
Պետրոսի Ըւէն	Ըւէյի Ստեփան	3
Գ. ռ. մ. ր	Խաչօյի Յարդին	4
ԵՂԱԼԵՐԻ ԳԻՒԴ	Միւրի կօրէն	6
Ընթօնք.	Տ. Գասբարի	7
Հիպօյի Զօրօն	Յարօյի Մկրօն	6
Հիպօյի Մկրօն	Փոլարթօյի Սինօն	5
Յարդինի թառօն	Փոլարթօյի Գասբար	4
Հիպօյի կրքէն	Սարգսի Տօնէն	5
Գեւօյի Մօսօն	Սարգսի Գասբար	8
Փոլարթօյի Մարտիրոս	Գ. ռ. մ. ր	77
Տ. Զարարի Պօղոս	ԽԻՈՒՄՏ ԳԻՒԴ	
Հողօյի Յաւղէն	Ընթօնք.	
Հողօյի Եղօն	Կեամի Սինօն	5
Հողօյի Խաչօն	Սըւրբի Խաչօն	2
Գ. ռ. մ. ր	Գաւօյի Թառօն	12
ԶՈՐԵՐ ԳԻՒԴ	Գաւօյի Ըւէն	6
Ընթօնք.	Ընթօնի Գասբար	5
Յովհաննի Յակօն	Մկրօյի Շաւէշ	3
Յարօյի Յովէն	Կիրօյի կեանք	9
Մարկօյի Մանօն	(Վերոյիշեալ բացակայ են)	
Գ. ռ. մ. ր	Հողօյի Գաւօն	9
ՅԱԹԹԻ ԳԻՒԴ	(Սա Ե Եթ ներկայէ)	
Ընթօնք.	Գ. ռ. մ. ր	57
Սինօյի Յովէն	ԳՈՒԼԼԻՆԵՔ ԳԻՒԴ	
Գաւրճի Խաչօն	Գաւրճի Սրգօն	9
Սարգսի կօրէն	Զօրօյի Խաչօն	12
Բղալայ Գեւօն	Մարտօյի Գաւօն	8
Խաչօյի Գասբար	Շըւրի Խաչօն	4
Տօնէյի Մկրօն		

Խաղաղի Լւէն	8	Սարգսի Գասարար	5
Գ. ու մ ա ր	41	Համգէյի	4
ՀԼԳՄԼՆԲ ԳԻՒԳ		Գ. ու մ ա ր	154
Լնձինք.		Է. Գ. ՌԻՏՈՒՆ (որ է Տարւորիկ)	
Տ. Սուրէն	16	Լնձինք.	
Գրդէյի Մանօն	6	Լւէյի Թաթար	12
Յովէյի Մանէն	6	Պաէյի Թառօն	9
Գէլոյի Կիրօն	3	Պաէյի Թառմօն	6
Գասարարի Լարէն	4	Հօտոյի Բաղէն	3
Մարգէ Ստեփան	2	Գապոյի Չոռօն	5
Սարգսի Ղազար	3	Խաչէյի Սատօն	5
Յարէյի Լւէն	3	Գապոյի Համգէն	11
Սելոյի Մկրէն	7	Գօսոյի Լտօն	10
(Մաննիկն է)		Խոռոյի Մանօն	6
Բղաէյի Կարէն	3	Խոյի Գէլօն	5
Բղաէյի Կարէն	4	Ստեփանի Սիմէն	6
Կարմիր Գասարար	2	Բատրէյի Թառմէն	2
Շէկոյի Սիմէն	1	Քօթմայի Շառօ	4
Եղոյի Գօմէն	1	Խաչէյի Թառմէն	5
Գ. ու մ ա ր	61	Պօղոսի Գասարար	4
ՀԼՈՂԻՆԲ ԳԻՒԳ		Միսոյի Չ. քօն	5
Լնձինք.		Մարտէյի Պետրոս	20
Խաչոյի Յօհան	15	Գասարարի Յակօն	15
Մարտոյի Խալօն	5	Գ. ու մ ա ր	133
Տօնէյի Կիրօն	13	ԳԵԼԻՌԻՒԿԻ ՎԵՐԻ ԳԻՒԳ	
Մարտոյի Հօնէն	5	Լնձինք.	
Մնոյի Շառօն	8	Սատոյի Չ. քօն	8
Լւոյի Օհան	5	Խէկայ Սըլօն	6
Ռաշոյի Կիրօն	2	Սըլէյի Լւէն	11
Սըլէյի Յարօն	4	Սըլէյի Տօնէն	5
Կիկոյի Օսման	9	Շառօյի Ուսէն	4
Նօրսոյի Մկրօն	8	Հօնէյի Ռիլօն	5
Բատոյի Մանէն	7	Ճանկօն	5
Սըլէյի Խառօն	8	Ճառօյի Պետրոս	8
Հմոյի Գասարար	5	Ճալթէյի Եղօն	7
Հմոյի Կրպէն	5	Ճալթէյի Ղազար	7
Խաչոյի Տօնէն	15	Շէկոյի Մակար	7
Բալոյի Կարպէն	8	(Քոթիկ է)	
Չըքոյի Պօղոս	4	Գ. ու մ ա ր	84
Գասարարի Գէլօն	4		

ԽԻԱՆՔ ԳԱԽԱՌԻ ՀԵՏԵԻԵԱԼ ԳԻՒԳԵՐԻ
ՆԵՐՎԱՅ ՄԱՐԴԱՅԱՄԱՐԸ.

ԻՇԽԵՆԵՅ-ՉՈՐ	ԳԻՒԳ	Վրնաոյի Պօղէն	7
Լնձինք.		Մարտոյի Սահակ	10
Բղաոյի Մարգէն	5	Միլոյի Պետէն	4
Գալոյի Կիրօն	4	Մանուկի Լգամ	4
Հիւլոյի Պետրոս	10	Ընքոյի Գալօն	10
Եղոյի Ղազար	6	Մրգէյի Մանուկ	3
Խաչոյի Մարտօն	5	Մարտոյի Լըօն	7
Սիմոյի Տօնէն	10	Վրդոյի Օհան	8
Մըսեյի Կիրօն	9	Խըլոյի Պետէն	6
Չըքոյի Մարտիրոս	5	Չիւլոյի Պօղոս	10
Յէկոբի Գալօն	2	Խաչոյի Հայրօն	5
(Մուշ)		Շըտկոյի Հընօն	6
Խաչոյի Գապօն	3	Լստուրի Ընքէն	9
Լտոյի Սագօն	17	Էլոյի Պօղոս	9
Մըքոյի Խալօն	9	Թամոյի Յարութիւն	7
Գրդէյի Կալօն	9	Տօնոյի Լստուր	15
Ստեփոյի Գէլօն	8	Եղոյի Սիմէն	14

Սուքոյի Կիրակոս	7	Լւէյի Խաչիկ	13
Տ. Մկրտիչ	11	Լւէյի Տօնիկ	6
Կիրակոսի Կոնէն	8	Յարոյի Մարգէն	14
Ջանոյի Լստուր	15	Յարոյի Մօսէն	3
Հիւլոյի Վարդան	10	Նեղոսի Խնկանոս	4
Մարտոյի Ընքէն	7	Նեղոսի Ղազար	8
Սիմէյի Յարգին	9	Նեղոսի Ղազար	2
Օհանի Պօղոս	5	Կիրոյի Պետրոս	5
Պօղոյի Կիրօն	6	Տօնէյի Յարգին	8
Գապոյի Յարութիւն	10	Պետրոսի Մարտիրոս	11
Հօղոյի Գէլօն	16	Մարտիրոսի Յակօն	5
Համգէյի Մրգէն	3	Յակօնի Ընքէն	4
Պետրոսի Կիրօն	5	Պօղոսի Խաչօն	4
Պետրոսի Սագօն	9	Խաղարի Յարգին	17
Լստուրի Լւէն	7	Գաննիկի Մարգիս	6
(Մուշ)		Խամոյի Յարգին	4
Սըլէյի Ընքօն	4	Կիրակոսի Խաչօն	7
Եղձոյի Թառմաս	7	Ջանոյի Յարգին	3
Յարոյի Բարսեղ	2	Կիրակոսի Մանուկ	3
Սահակի Բատրէն	5	Մըքոյի Նուպար	5
Կուրձէյի Լարէ	4	Փուրթոյի Օհան	11
Տ. Տօնապետ	7	Գ. ու մ ա ր	268
Օվոյի Թառմօն	11	ԱՐՏԿՕՆԲ ԳԻՒԳ	
Գ. ու մ ա ր	395	Լնձինք.	
ՍԵԼԵԹ ԳԻՒԳ		Յովհաննէսի Խաչօն	5
Լնձինք.		Մարտիրոսի Տօնօն	7
Բօղոյի Բատօն	3	Խոռոյի Բարսեղ	8
Գեալշոյի Մանուկ	6	Յէկոբի Մարգիս	2
Բօղոյի Փուրթօն	7	Օհանի Յարէն	4
Խաչոյի Մարգիս	3	Լտոյի Գըքօն	1
Գըսպէյի Գօրգօն	3	Նեղոսի Յարգին	8
Թօրոյի Յովհաննէս	8	Մանուկի Նեղոս	14
Լստուրի Մարգէն	3	Ընքոյի Թօրօն	7
Եղոյի Սահակ	11	Խաչոյի Օսէն	6
Գրգէյի Ընքօն	8	Մարտոյի Մարգիս	3
Մարտոյի Մեղքօն	10	Տ. Կիրակոսի Ստեփան	5
Թառմասի Խաչօն	2	Մարտոյի Կիրակոս	6
Մըքոյի Էլօն	4	Լվէյի Կիրակոս	1
Խամոյի Նիկողայոս	6	Հնաոյի Պօղոս	6
Գ. ու մ ա ր	79	Օհանի Սանդրօն	6
ԼնԿՈՒՋՆԵԿ ԳԻՒԳ		Տօնէյի Օհաննէս	15
Լնձինք.		Մանուկի Եղան	3
Էլոյի Թօրօն	9	Գլոյի Օսէն	1
Տօնոյի Պետրոս	3	Օհանի Մարտիրոս	3
Տօնոյի Գլօն	5	Մարտէյի Թօրօն	12
Վարդանի Կիրակոս	3	Մանուկի Լստուր	8
Լստուրի Մարտօն	10	Մարտէյի Խալօն	13
Խաչոյի Գորգէն	24	Մանուկի Լըգին	10
Մանուկի Ֆարօն	19	Գալոյի Էլօն	6
Գաբոյի Մուխամի	3	Օվոյի Պետրոս	5
Թառմոյի Գրգօն	4	Եղոյի Գէլօն	13
Թառմոյի Ռաշօն	6	Հիւլոյի Ստեփան	25
Մանուկի Փուրթօն	9	Գօրգէյի Կիրօն	6
Քըշնոյի Մըքօն	11	Պօղոսի Մանուկ	3
Մանուկի Գըքօն	6	Պետրոսի Գալօն	1
Խաչոյի Տօնէն	13	Գ. ու մ ա ր	213

ՓԱՆԵՆՑ ԳԱԽԱՌԻ ԳԻՒԳՈՐԵԻՑՆԵՐ ՏԵՆՑ ՅՈՒՅԵԿՐ	
Տանց Թիւ Սլոխ	30
Կերմ (Խիանք)	150
Բացի (Խիանք)	40

Տաշպատրիկ	20	Ջրմանի	49	Մեղքեշ	21	Պաշտամ	32
Մարտի	10	Մեղքիւղ	150	Հարկանք	20	Գ ու մ ա թ	1113
Մկրիկ	50	Պաղէի տուն	11				
Քաջառիկ	40	Պիմաղ	12	ՀԱՏԱԽ ԳԱԵԱՌԻ ԳԻՒԳԵՐԸ			
Կոռնիկ	10	Խճորիկ	55	Գեղաշէն	20	Քոփ	50
Փսալք	20	Թաթան	11	Հուշամերկ	25	Գեարմաւ	29
Թարուք	100	Քուի	15	Տափուք	19	Զայնաքնին	10
Պէլօհիք	30	Հարկոյք	30	Իրիցանք	7	Գ ու մ ա թ	160
Դաշոր	40	Պելալ	20	ՍԱՍՈՒՆ ԳԱԵԱՌԻ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ՄԻ ՔԱՆԻ ԳԻՒԳԵՐԸ			
Իշոտ	10	Գայլհասան	7	Քրթամանք	16	Արգիկ	15
Գոմք	30	Նոր գիւղ	30	Ճախրակ գիւղ	17	Խոծովանք	20
Մղոէն	10	Խապըլճոշ	60				

ՏԱԼԻԹՐԻԿԻ ԿՐԸՑ ԳՆԱՄԸ ԹԻՐԻՔԵՐԻՆ
ՅԱՓՇՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

	Ջրի	Տաւար	Ոչխար	Պղնձ	Մեղուի փեթակ	Մալէ վրան
Քուն Տաւարիկ	43	250	2,800	150	1,300	28
Հիւղէնք.	28	320	2,400	95	1,457	25
Հաղմանք.	19	130	1,800	38	855	15
Փուրի.	18	113	1,230	33	1,500	11
Տուալիք.	25	185	1,540	37	1,335	17
Խլհալիւ.	18	152	1,300	25	900	10
Հանուտ.	8	145	850	42	600	8
Հարթք	26	382	2,500	90	1,500	20
Սպղանք	45	460	3,100	110	1,800	22
Չորեր.	12	121	400	15	500	8
Եղկարտ	00	190	1,500	30	860	12
Էրած.	8	92	1,600	35	560	10
Մերկեր.	4	860	3,500	90	900	30
	254	3,100	24,520	790	14,067	216

Նաև 130 երկամագործի խանութներ, որոց ամեն մէկն մէջ կը պարունակուէր 1,000-ական լիար երկամ, որոց գումարը կընէ 130,000 լիար երկամ: Բայ և տուների մէջ եղած կահ կարասիք, կանանց զարդեր և այլ գոյքեր 8,000 ոսկեղ արծաղութեամբ, միայն այն 13 գիւղերէն, իրաց առեալ Իշննադը, Սէւիկ, Խալիու Երանք, Կառանոս, Բյրած, Բիկուղակ, Խաչուկներ և Երանք գիւղերէից, որ 250 անէ բաղկացած են որոց եղած վնասները ստոյգ չը գիտենք:

ՅԱՏԱԽ ԳԱԵԱՌԻ
ՍԱՍՈՒՆ ԹԻՐԻՆ.

Ա. Պօլսից 10 օգոստոսից մեզ հաղորդում են հետևեալը.

Այսօր երէկ շրջապատի, երեկոյան ժամը մէկ ու կէսին ք. թ. Ախտի փաշայի մէջ սպաննուեցաւ յայտնի մասնիկ և նշանաւոր սրիկայ Եօղլատոցի Համբարձում Բ. Գորիկանք: Փորձը կատարուեցաւ տեղւոյ շնչ. Ա. Մ. ի որդւան համաձայն և յառուկ կարգադրութեամբ Հնչակեան տէնօրիսանքու ձեռքով և յաջողութեամբ ի զբաղու տարուեցաւ: Տէնօրիսանք, փառի գրան առջև կայնաձ պահուն, անոր մօր և ուրիշներու ներկայութեան, դաշոյնով կը յարձակի և առջևէն ծննդական դործարաններէն մեկով ստակալի կերպով կը ծակէ ու կը գործնէ, ապա դուրս քաշելով դաշոյնը ամենայն պազարխանութեամբ թաշկինակով կը սրբէ և հակառակ կանչուրտուքնե-

րուն՝ ճանքան կը շարունակէ: Մասնիկն մահն անմիջական կըլայ: Տէնօրիսանք փողոցը գտնալու պահուն կը հանդիպի ստակալանքու, որոնք կը պոսան, որ կենայ. քաջասիրտ երիտասարդը կը պատասխանէ «տեղիքնէդ չը շարժիք:», Այս ժամանակը սարսափած հետևեալը կըսեն, որ շատ հետաքրքրական է. «անցիր, գաւախ, անցիր», և կը թողուն որ իր ճանքան շարունակէ: Տէնօրիսանք ապա է: Ահա այսպէս վերջ գտաւ կենեքը այդ նշանաւոր մասնիկին, որու շնորհով անմահ թիրաղը Պօլս-ճեանը զոհ գնաց և Եօղլատի մի քանի հարկը հայերը ամիսներով և տարիներով տատաղեցան և գէտ կը տատաղին տաճկական բանակը մէջ: Մասնաձից, 12 օգոստոսից, մեզ հաղորդում են հետևեալը.

Աերկայիւս կուղանք հաղորդել շնչ. տէնօրիսանք դործողութիւն, որ տեղի ունեցաւ յայտնի մասնիկ Երապեան Յակոբի վրայ, որը գէտ մեռած է: Ահալը դաշոյնի ծանր հարուած մէջ աղբրի

վերի մասէն ղէպի մէջքի պարսպ անոսկր տեղը: Գաշտնն այնպէս ուժգին միտած և դարձուած է, որ հաստ ոսկրը ծակած և փառնալից եղած է: Մասնիչը վարնուած վարկեանին 5 բոպէի շափ անխօս մնացած է սարսափէն և մի քանի անգամ «ապի վրայ ելած ու զլորուած, յետոյ երբ լեզուն բացուած է սկսած է պոսալ «պիս զարնադը հայ է, հայկական խնդրոյն համար պիս զարկին», Բը- ժիշկներու վիպելով՝ վերջը շատ ծանր է: Տէ- ոօրիսար ապստ է:

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱՆՆԵՐԸ.

25 յուլիս, 95 Խարբերդ

Բանտը եղողներէն արձակուեցան 17 հոգի, բուն հրամանը տրուած օրէն երեք օր վերջ, այդչափ յապարման պատճառ որ կեղրոնին հարցուեցաւ թէ՛ կրօնայի՞ն դատաւարութեան մէջ եղողներն ալ լծո- ղուլ:

Վեց հոգի մնացին. տանց գլխաւորն է Գա- նիէլ Երարկերցին, դատապարտեալ իրը հեղինակ ոս- տիկան Եռսուֆի սպանման դէպքին. բանն այն է որ օրինական վերջի վաւերացումէն զուրկ է Գանիէ- լի ու ընկերներուն վերագրուած ոճրագործութիւնը: Սոսկ այն վախը թէ Գանիէլ հաղարներ կարժէ շերակի մահարկութեամբ, պատճառ կըլայ որ նա տակաւին տտեն մըն ու փակուած մնայ գառադի- ղին մէջ: Թող այս, միւսներուն արձակուելու օրէն 2-3 օր առաջ կը ձերբակալուի Բալուցի երիտա- սարդ մը Տիգրան-Ղարիկ անունով. ասոր հարցա- քննութեան կիսացուի թէ նա Գում-Ղարբուի նը- շանաւոր դէպքին մէջ գոնուելի, Ըքիա բերդարդե- լութեան դատապարտուելով անկէ խոյս տուելի, այս կողմերը եկեր ապաստանել է. երիտասարդին համար- ձակ պատասխանները վարանք ու սոսկում կը պատ- ճառեն: Կը ջանան այդ երիտասարդը կամ հոս մոռ- նալ բանտը կամ զրկել իր տեղը Բալու որպէս զի հոնկէ լծող տրուէ: Եյդ օրն էր որ Ժողովրդեան ամեն դասերէն զայրոյթ մը պոռթկար Տիգրանի մա- սին մտածուած անօրինութեան համար, զի կրնար ոյ- լալ որ ճամբու մէջ կորսնցնէին: Գերապայծառ և Գետրոս վարդապետ ալ Մուսթաֆա փաշային զիմում ընելով անոր աղաատութիւնը խնդրելու համար կատա- վարութեան դուռը ներկայացուցիւ զոկեցի: Խնդիրքնին կատարվեցաւ, եթէ ոչ հիմա այն տղան ո՞վ գիտէ ինչ- պէս իբր անտէր ոչխար մը հազար փորձութեան չը պիտի հանդիպցնէին: Տիգրան կիլէ, Գանիէլ՝ ոչ: Ժողովուրդը ասոր վրայ օրինաւորութեան սահմանի մէջ վերջին անգամ Գանիէլը փրկելու փորձն ըրաւ, Ժո- ղովուրդն մինչեւ Մէղիքէ հետեւեցաւ իրենց առաջնոր- ղողներուն. նախ առաջնորդարանի շուրջը խռնուելով հասցող խումբ մը ելաւ խնդրել Գետրոս վարդա- պետէն որ Գանիէլի ու ընկերաց աղաատման համար որեւէ կերպով միջնորդութիւն ընէ Մուսթաֆա-փա- շայի, վարդապետը շիտթութենէն ընկիւրը չի գիտար. միւս կողմէն սպառնալիք կը տեսնէ բազմութենէն. ինչ ընէ, բանէ հասկցողներուն կիսացնէ թէ՛ ինքը հարկ եղածը գրած է պատրիարքարան ու նորէն գրե-

լէ ալ ետ չը պիտի մնայ. Գանիէլն խնդիրը իբր թէ՛ միւս խնդիրներուն չը նմանիր, մարդասպանու- թիւն կայ մէջը. կը հասկցնէ Ժողովուրդին թէ Մուս- թաֆա փաշայէն միշտ այսպէս կը պատասխանուի իրեն: Մէղիքէ վաղողներ այդ բացատրութեանց վրայ տե- ղերնին կը դառնան ու ամեն օր «պատելու զիրքի մէջ՝ են. Գանիէլը աղաատած տեսնելու անգուսպ փա- փաք ունին:

1895 ՅՈՒԼԻՍ 10 ԻՆ
ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԿԵՂՐ. ԲԱՆՏԻ ՀԱՅ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱՆՈՑ
ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻ ՀԱՄԱՌՈՅ ՑԱՆԱԸ.

Երարկեր քաղաքէն.

Գանիէլ Էթմէքճեան 33 տարեկան, հացագործ, ամուսնացած. Գրիգոր Մարլեան՝ 29 տարեկան վա- ճառական, ամուրի. Պողոս Պոյաճեան 28 տարեկան ներկարար, ամուրի. ոստիկան Եռսուֆի սպանութեան ոճրով ամբաստանուած. — 1891 մարտ 17-ին բան- տարկուած, մահուան պատիժ տրուած, վճիռը ջնն- ջուած վճռարկ տտենէն, մէկ տարիէն աւելի դատա- վարութեան տակ են զեռ: —

Նոյն քաղաքէն.

Գանիէլ Էթմէքճեան (վերջիշեալը կրկնակի ամբաստանութեամբ.) Մարտի 10 յարձեան 28 տա- րեկան, կոշկակար, ամուրի. Մարտիրոս Թէրզեան 27 տարեկան, կոշկակար, ամուրի. Յակոբ Տէվէճեան 18 տարեկան, ուսանող, ամուրի. Տէրսիմի քիւրտերը օամ. կառավարութեան դէմ՝ ապստամբեցնելու ամբաստա- նութեամբ. 1891 յուլիս 5-ին ձերբակալուած ցկեանս բերդարդեցութեան դատապարտուած, վճիռը վաւե- րացած վճռարկ տտենէն. (վերջինը անչափահասութեան համար օրէնքին մեղմացուցեալ տրամադրու- թեամբ 5 տարուայ բանտարկութիւն և նոյնչափ ալ ոս- տիկանութեան հսկողութեան տակ մնալու դատապար- տուած):

Նոյն քաղաքէն.

Ս. Յակոբ Հաճաթեան 45 տարեկան, բուսանակ, ամուսնացած. ֆեստակար թուղթ պահէլու ամբաստա- նութեամբ 5 տարի բերդարդեցութեան դատապար- տուած. դատաւճիռը զեռ անվաւեր. 1894 փետրվարի մէջ ձերբակալուած:

Նոյն քաղաքէն.

Յակոբ Եռալեան 26 տարեկան, մուճակագործ, ամուսնացած. Յովհաննէս Մուսլեան (կղայրը) 22 տա- րեկան, ամուրի. Փէրիպոս Զէօֆճեան 25 տարեկան, ամուրի. գողութեան (°) ու կնասպանութեան կրկնակի ո- ճրի ամբաստանութեամբ մահուան դատապարտուած, վճիռը զեռ անվաւեր. ձերբակալուած 1895 փետրվա- րի մէջ (մէկ ընկերին հինգերորդը մեռած է բանտին մէջ):

Նոյն քաղաքէն.

Լեւոն Գէօսէփէիկեան 23 տարեկան, ոստանակ, ամուրի. Գէւորգ Հաճաթեան 42 տարեկան, ոստանակ, ամուսնացած, գողութեան (°) ամբաստանութեամբ 3 տա- րի բանտարկուած. վճիռն անվաւեր:

Նոյն քաղաքէն.

Նիկողոս Վերեղեան 40 տարեկան, մանկապարծ, ամուսնացած. Սեդրաք Յովհաննէս 21 տարեկան, կոշկա- կար, ամուրի. Սեդրաք Խարճեան 20 տարեկան, վաճա- ռական, ամուսնացած. Յակոբ Ճիւ-Ղաղարեան 21 տա-

րեկան, ոստայնանկ, ամուրի. Առաքել ձիկերձևան 23 տարեկան, խաղախորդ, ամուրի. Ապահ Կեօկեշեան 25 տարեկան, դաստառ, ամուրի. Միսակ Կիւրեղան 26 տարեկան, ոստայնանկ, ամուրի և Յովհաննէս անուն նշանաւոր խենդ մը որ իրեն մականունը ինքն ալ չը գիտեր: Հայ ժողովուրդը յուզելու և գրգռելու համար Երարկիրի մայր եկեղեցին շան մը գիակ՝ վրան նստաւ: Եւ գրգռիչ յայտարարութեամբ նետելով սրբապղծելու ամբաստանութեամբ. 1895 մայիս 15-ին ձերբակալուած, ստանց որ և է գործողութեան կըստը:

Երարկիրի Անջրդի գիւղէն.

(Օննիկ Գարրիէլեան 27 տարեկան, լուսանկարիչ, ամուսնացեալ. Փիլիպպոս Խանիկեան՝ 26 տարեկան ժամագործ, ամուսնացեալ. Ղուկաս Գաւիթեան՝ 43 տարեկան, ամուսնացեալ. ֆետակար թուղթ պահելու ամբաստանութեամբ. 1894 սեպտեմբերի մէջ ձերբակալուած, գեո. ստանց վճիռի կտպսեն դատաւարութեան տակ:

Չմշկածագի Միստուն գիւղէն.

Մարտիրոս Փափաղեան՝ 44 տարեկան, ժամագործ, ամուսնացած. ֆետակար թուղթ պահելու ամբաստանութեամբ. 1894 ապրիլ 2-ին ձերբակալուած, գեո. ստանց վճիռի կտպսեն դատաւարութեան տակ:

Խարբերդի Հնթիլ գիւղէն.

Գրիգոր Պերպէրեան՝ 31 տարեկան, ստիրիչ, ամուսնացած. մարդասպանութեան ամբաստանութեամբ, 15 տարուան առժանակէր աշխատութեան դատաւարուած. 1894 փետրվարի մէջ ձերբակալուած. վճիռը գեո. անվաւեր:

Ասատուր Գաւիթեան 30 տարեկան, հողագործ, ամուսնացած. վիրաւորելու ու կռվելու ամբաստանութեամբ. 1 տարուայ բանտարկութեան դատաւարուած. 1894 օգոստոսի մէջ ձերբակալուած:

Խարբերդի Հիւսէյնի գիւղէն.

Ասատուր Յերեմեան՝ 24 տարեկան, ուսուցիչ, ամուրի. վիրաւորելու և ֆետակար թուղթ պահելու ամբաստանութեամբ, առաջին դատին մէկ տարի, երկրորդին մէկէկէ տարի բանտարկութեան դատաւարուած. 1894 սեպտեմբեր 30-ին ձերբակալուած. դատավճիռները գեո. անվաւեր:

Խարբերդի Չաքըլ գիւղէն.

Թօրոս Ապաթեան՝ 24 տարեկան, մշակ, ամուրի, մարդասպանութեան ամբաստանութեամբ և օթեկէս ստորի բանտարկութեան դատաւարուած, 1891 յուլիս 20-ին ձերբակալուած. դատավճիռը բեկուած վճռաջինը ստեղծեց. դատաւարութեան տակ:

Խարբերդի Բազմաշէն գիւղէն.

Նիկողոս Փաշանան, 34 տարեկան, գործաւոր, ամուսնացած, գողութեան (օ.) ամբաստանութեամբ. 1894 նոյեմբերին ձերբակալուած. գեո. անվճիռ դատաւարութեան տակ կտպսեն:

Խարբերդի Զարգարիչ գիւղէն.

Համբարձում Անտնեան՝ 33 տարեկան, բանուոր, ամուսնացած, գողութեան (օ.) ամբաստանութեամբ. 1894 սեպտեմբերի մէջ ձերբակալուած մէկ տարի բանտարկութեան դատաւարուած:

Խարբերդի Քաղաքէն

Յաւութիւն Քէրիկեան, 23 տարեկան, արհեստաւոր, ամուրի. ֆետակար թուղթ պահելու ամբաստանութեամբ. 1895 յուլիս 3-ին ձերբակալուած. գեո.

հարցաքննութիւնը չէ աւարտեր:

Կարնոյ Քզի գաւառակէն.

Կարապետ Տ. Օհանեան, կօշիկար, ամուսնացեալ. մարդասպանութեան ոճրով 15 տարի բանտարկութեան. վճիռը վաւերացած վճռաբեկ ստեղծեց. 1888 փետրվարին ձերբակալուած:

ՁԱԽԵՆ

Տ Ո Ւ Ց Ա Կ

ԱՐԶԱԿԱՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՅԱՆՑԱԻՈՐՆԵՐԻ.

Անտոն Ռշտունի, Հնչակեան: Անտարիայի յայտնի գէպրերի և Փոքր Հայրում նոյն ժամանակները ցրված յայտնի տաճիկեան Յայտարարութիւններին առիթով ձերբակալվեցաւ 1893 թ. յունվարին, Էվբարայում (Անտարիայի մօտ): Գաղափարի 41 Հրահանգներին նշանաւոր դատաւարութեան գլխաւոր անձերից մէկն է և նոյն այդ դատաւարութեան միջոցին խօսեց իր գեղեցիկ ճառը, որի մէջ Հնչակեան քաղաքական դաւանանքն է ներկայացնում փայլուն ոճով, որպէս և հայ ժողովուրդի դասն վիճաւոր: *) Գատապարտվեցաւ Նախ մահան պատժի, որ յետոյ իջեցրին 15 տարուայ բանտարկութեան: Մինչև իր արձակումը գրտնրվում էր Կ. Պոլսի կենտրոնական բանտում: Նախահան հարցաքննութիւններին միջոցին երկարեցիկ է ստատիկ տանջանքներին:

Մարգար Առամեան (Էտամ), Հնչակեան: Գործիչ Կ. Պոլսում և Փոքր Հայքի հիւսիսային կողմերում: Մասնութեամբ ձերբակալվեցաւ Սամսունում 1893 թ. գեղեմարտին. ապա տարվեցաւ Տրապիզոն, ուր հարցաքննութեան միջոցին վայելին տված է համաձայն ու խիստ պատասխաններ: Գատապարտված էր 15 տարուայ աքսորի՝ Պօտրում: Բանտում քանիցս երկարեցիկ է ստատիկ տանջանքներին:

Պետրոս Մարմեան, Հնչակեան: Չերբակալվեց 1891 թ. յունվարին, Տրապիզոնում: Հարցաքննութիւններին միջոցին ունեցած է խիստ օրինակելի բնութայն: Իբրեւ յեղափոխական պրօպագանդիստ դատաւարուված էր աքսորի՝ Երբիտ, անորոշ ժամանակամիջոցով:

Միհրան Տամատեան, Հնչակեան: Սասունի և Տարօնի հոշակաւոր գործիչ: Մասնութեամբ ձերբակալվեց Սասունում 1893 թ. մայիսին: Քանիցս երկարեցիկ անտեսիլ տանջանքներին: Կատուից Բաղէշ բերած միջոցին աստիկանները գիտամբ կոտորում են նրա մի ոտը, որ անկարող լինի փախչելու, որովհետեւ երկիւղ էին կրում, որ նրա ընկերները նրան աղատելու փորձ են անելու: Ապա բերվեցաւ Կ. Պոլս, ուր պահվեցաւ հսկողութեան տակ, բժշկվելու իրաւունք տրվելով իրան: Մինչ այսօր էլ սակայն նրա ոտը տալալիս բոլորովին բժշկված չէ:

Յարութիւն Օհանջանեան, Հնչակեան: 1895 թ. յունիսի 13 ընկերներով նա ձերբակալվում է Վանայ նահանգի կողմի Չիքուսիլու գիւղում, ուր նրանք ստիպվել էին գիշերել, խուսափելով կարկրախառն խիստ անձրեւից և սարսափելի բուքից: Մատնութեամբ գիշերով նրանք յանկարծ պաշարվում են

*) Տես «Բնութեան գէմ» շրտ. Հնչ. Կաւսակցութեան N 10.

յիսուսից աւելի թիւք ոտակահաններով, ձերականովում և ապա 200 զինւորով, անպատմելի նեղութիւններ քաշելով, տարվում են Վան, ուր նրանց ամենքին շարունակ ենթարկում են ամենախիստ տանջանքների: Նրանց վրայ գտած են լինում մի-մի հրացան, մի-մի սեփովէր, մի-մի դաշոյն, մեծ քանակութեամբ զանազան փամփուշտներ, յետոյ՝ գնդակ թափելու, փամփուշտ լցնելու և այլ գործիքներ, վերականներ, «շնչակի», «Ապտակի» և շնչակեան կուսակցութեան ուրիշ հրատարակութիւնների բաղմամբ օրինակներ, հեռագիրտակներ, լուսանկարչական գործիք և այլն: Օհանջանեանի, որպէս և իր ընկերների տված հարցաքննութիւնը միայնգամայն խելացի ու համարձակ էին: Սրանից մօտ մէկ ամիս առաջ ամենքը բերվեցան Կ. Պոլիս՝ դատի ենթարկելու, երբ վերջերս մի շարք քաղաքական յանցանքների հետ նրանք էլ ազատ արձակվեցան: Վանից մինչև Կ. Պոլիս ճանապարհելուն խիստ նեղութիւններ են կրել, որի պատճառով նրանցից մէկը, արդէն տկարացած Նախկին տանջանքներից, մեռնում է՝ դեռ Կ. Պոլիս չը հասած:

(Կը շարունակվի)

ՔՐԻԴՐԻՆ ԷՆԳԵԼՍ.

Պրիդրին Էնգելսն այլևս չը կայ: Նա վախճանվեցաւ Լոնդոնում ներկայ օգոստոսի 5-ին, 75 տարեկան հասակում: Եւրոպայի քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ, որի ամենահեղինակաւոր ներկայացուցիչն էր, Կառլ Մարքսի հետ միատեղ, Քր. Էնգելսը: Եւրոպայում ևս աւելի մեծ ու ծանր է մասնաւորապէս աշխատաւոր ու առաջադէպ ընդհանրութեան և բոլոր երկրների սօցիալիստական կուսակցութիւնների համար, որոնց մեծ ուսուցիչը և մտաւոր հայրն էր նա, Կ. Մարքսի հետ միատեղ: Արդարեւ, այդ երկու անուններն անբաժանելի են իրրեւ հայրեր սօցիալիզմի, երկուսն էլ միասին աշխատած և գիտն արած մեծ գիտական սկզբունքների մարդկային հասարակական կեանքում, սկզբունքների, որոնք կրան հիմքեր գիտական սօցիալիզմի, որոնք երևան հանելով մարդկային հասարակութեան անցալ և ներկայ զարգացման պատճառներն ու պայմանները, որոշ կերպով ներկայացրին ու գծագրեցին հասարակական էվոլյուցիայի (զարգացման շրջափոխութեան) ուղին և գալիք հասարակական կազմակերպութեան հիմքը, եռութիւնն ու կերպարանը: Մէկն աւելի հսկայ, քան միւսը, մէկն աւելի մեծ, քան միւսը, այդ երկու վիճակարի հանձանքների միացումից, — միացում, որպիսի օրինակ երբէք չէ եղել մարդկութեան մէջ, — այգալիսի միացումից միայն, յիշուել, կարող էր կազմվել ամբողջ հանրութիւնն ու մարդկային կեանքն ընդգրկող այն հսկայական հանձարը, որ հանդիսանար գալիք դարերի մարդարէ:

Պրիդրին Էնգելսը ծնվել է Գերմանիայում, Բարմեն քաղաքում 1820 թ.: Իր նախնական կրթութիւնը ստանալով Լեյբէրֆէլդի միջնակարգ դպրոցում, նա, այնտեղից դուրս գալով, զինւորական մի տարւայ ծառայութիւնը կատարեց Բերլինում և ապա մտաւ իր հօր, որ գործարանատէր էր, վաճառականական գործերում, բայց միշտ շարունակելով իր փիլիսոփայական աշխատութիւն-

ները: Գնալով Լնգլիայի Մանչեստեր քաղաքն իր հօր գործերի համար, նա այնտեղ մանրամասն կերպով ուսումնասիրել սկսաւ գործարանական դրութիւնը և դեռ քսան և չորս տարեկան հասակում գրեց իր առաջին յօդուածը քաղաքատնտեսութեան մասին, որը լոյս տեսաւ «Գրանտա-դերմանական տարեգիրք» հրատարակութեան մէջ, որ հիմնել էին Կ. Մարքսը և Բուզեն, որոնց Էնգելսն անձամբ դեռ չէր ճանաչում:

1844 թ. Էնգելսն ու Մարքսն իրար հանդիպեցան առաջին անգամ Պարիզում և այնուհետեւ նրանց միջ հաստատվեց միաժամանակ մի մտաւոր, գործակցական և ներքին ընկերական ջերմ մտերմութիւն, որ երկու հոգիից էլ աւելց մինչև մահ: Վերին տասնամյակի համետ Էնգելսն իր աշխատակցութիւնը Մարքսին միշտ ներկայացրել է իրրեւ օժանդակ, իրրեւ երկրորդական: Բայց ինքը Մարքսը յայտարարել է, որ Էնգելսի արած գիտական հետազոտութիւններն ու գիտողութիւնները և զան, որ իրան Մարքսին աւելի ապացոյցներ տվին իր թէօրիմների հաստատման համար և որ այդ նկատմամբ նրան հանեցին ամեն կասկածից: Իսկ ինքն Էնգելսը միշտ սիրով և համեստաբար ստում էր, որ ինքը միայն յիշացնում էր՝ Մարքսի թէօրիմները, թէեւ իրան Էնգելսն տված նորանոր գիտական գրութիւններն ու արգումենտները, որ անում էր ինքնուրոյնաբար, իրանց հոգիից աւելի հաստատում էին, տալով նրանց աւելի ու աւելի անխախտ հիմք: Մարքսի մահից յետոյ Էնգելսն իր սրբազան պարականութիւնը համարեց իր մեծ և մտերիմ ընկերի մնացած ձեռագիրները կանոնաւորել, կարգի բերել և հրատարակել, ինչպէս, օրինակ, Մարքսի «Կապիտալ» երկրորդ գրութեան կազմակերպումը, որի վերջնական կազմակերպումը, լոյս ընծայեց իր մահից հաղիւ վեց ամիս առաջ:

1848 թ. Էնգելսը Մարքսի հետ մասնակցեցան յեղափոխութեան, արտոբվեցան և գրանից յետոյ նրանց կեանքը մի քանի անգամ ևս հասարակական փոփոքիկների և աքսորի դատապարտվեցաւ:

Էնգելսն ունի բաղմամբ գիտական գրութեան, մեծ մասամբ ցրված գերմանական ու անգլիական լատինական հրատարակութիւններում: Ի միջի այլոց նրա հոշակաւոր գրութեանն են «Բանւոր դատաւարների գրութիւնն Լնգլիայում», որ հրատարակեց 1845 թ., «Ընտանեքի, մասնաւոր սեփականութեան և տերութեան կառնկական աշխատութիւնը» «Շնքրումն Գիւլինգի», նոյնպէս նշանաւոր, եւական ու խորիմաստ գրութեանը «Գիտական Սօցիալիզմի զարգացումը»: Զետոյ, համարաւոր ու հրաշալի «Կոմունական կուսակցութեան Կանիֆէտը» անման գրութեանը, որ նա գրել է Մարքսի հետ միատեղ 1847 թ. և որ կը մնայ ընդ միշտ ամենախոր և ամենախառաբեայ, որպէս և ամենաճիշդ արտայայտութիւն գիտական սօցիալիզմի գաղափարների և սօցիալիստական կուսակցութիւնների գործունէութեան: «Կապիտալը» և «Կանիֆէտը» անմահ արձանն են մարդկային նոր գիտական մաքի և աւետարան նոր մարդկութեան, աւետարան, որ հիմնեց ճշմարիտ հասարակական գիտութիւնը և տառապող մարդկութեան քայլերն ուղղեց դէպի աւետեաց աշխարհը:

Կ. Մարքսը սրանից աւելի քան տասը տարի առաջ վախճանվեց թէեւ ճանաչմամբ իրրեւ համաշխարհային մի գործի և հանրամարդկային բարենորոգման մեծ գաղափարի հայր, բայց դեռ չը տեսած այդ մեծ

